

ISSN 2521-1331

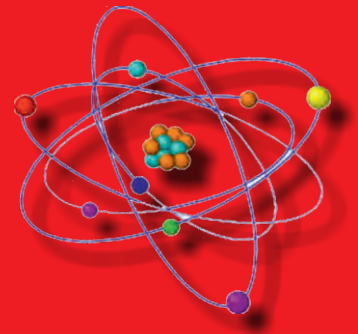

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR

elmi-praktik jurnal

Bakı – 2017

№ 3(3)

ISSN 2521-1331

**Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası**

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR

Elmi-praktik jurnal

2017-ci il, cild 3, №3

**Azerbaijan Republic Ministry of Defense
War College of the Armed Forces**

NATIONAL SECURITY AND MILITARY SCIENCES

Scientific-practical journal

2017 vol. 3 № 3

“MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR” JURNALININ REDAKSIYA HEYƏTİ:**Baş redaktor** – tex.ü.f.d., professor, polkovnik Həşimov Elşən Qiyas oğlu;**Baş redaktorun müavini** – f.-r.e.d., professor Bayramov Azad Ağalar oğlu;**Məsul katib** – mayor İskəndərov Xəyal İbrahim oğlu;**Dil və üslub üzrə redaktor** – fil.e.d., dosent Nuriyev Sədi Şəvaqət oğlu.**Redaksiya heyətinin üzvləri:**

- general-leytenant N.R.Osmanov;
- general-leytenant, dosent H.K.Piriyeu;
- akademik R.M.Əliquliyev;
- akademik T.A.Əliyev;
- akademik R.M.Məmmədov;
- s.e.d., professor E.X.Nəsirov;
- tex.e.d., professor Ə.H.Tağızadə;
- hüq.e.d., professor, polis polkovniki E.Ə.Əliyev;
- tex.ü.f.d., professor, polkovnik Ə.M.Talıbov;
- f.-r.e.d., professor M.Ə.Qurbanov;
- tex.e.d., professor N.B.Ağayev;
- tex.e.d., professor V.Ə.Qasimov;
- psixol.e.d., professor E.İ.Şəfiyeva;
- tex.e.d., professor B.Q.İbrahimov;
- f.-r.e.d., professor T.M.Pənahov;
- fəl.ü.f.d., professor, polkovnik B.Ş.Quliyev;
- tar e.d., dosent N.A.Əliyev;
- tar.e.d., dosent M.S.Süleymanov;
- polkovnik A.H.Həsənov;
- f.-r.ü.f.d., dosent E.N.Səbzıyev;
- f.-r.ü.f.d., dosent Ə.B.Paşayev;
- tex.ü.f.d., dosent A.İ.Quliyev;
- fil.ü.f.d., dosent S.S.Sadıyev;
- f.-r.ü.f.d., dosent A.G.Həsənov;
- ped.ü.f.d., dosent Ş.O.Ağayev.

“Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər” jurnalının beynəlxalq redaksiya heyəti:

- elmlər doktoru Sergey P. Yarosh (Xarkov, Ukrayna);
- elmlər doktoru, prof. Georgiy A.Kuchuk (Xarkov, Ukrayna);
- elmlər doktoru, dosent Valeriy P.Irxin (Voronej, Rusiya);
- elmlər doktoru, prof. George Akhras P. (Kanada);
- elmlər doktoru, prof. Neno Xristov (Bölgərıstan);
- Avropa Akademiyasının akademiki, prof. Oleq Fiqovski (İsrail);
- fəlsəfə doktoru Igor Linkov (ABŞ);
- fəlsəfə doktoru, dosent Pyotr Qavlıçek (Polşa).

“Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər” jurnalında verilmiş materiallardan istifadə zamanı mütləq jurnala istinad edilməlidir.

Jurnal 09.07.2015-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınıb. Qeydiyyat nömrəsi: 3991.

“Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddələrinin nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Təsisçi: Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası.

Ünvan: AZ-1065, Bakı şəhəri, akademik Şəfaət Mehdiyev küçəsi 136, “Qırmızı Şərq” hərbi şəhərçiyi, Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası, Adyunktura və elm şöbəsi.

NATIONAL SECURITY AND MILITARY SCIENCES JOURNAL EDITORIAL BOARD

Editor-in-chief - PhD, prof., colonel Hashimov Elshan Giyas;

Deputy editor-in-chief- ScD, prof. Bayramov Azad Agalar;

Executive secretary-major Iskandarov Khayal Ibrahim;

Language and stylistic editor-ScD, assoc.prof. Nuriev Sadi Shavagat.

Editorial Board:

– lieutenant-general N.R.Osmanov;	– ScD, prof. B.G.İbrahimov;
– lieutenant-general, assoc.prof. H.K.Piriev;	– ScD, prof. T.M.Panahov;
– academician R.M.Aliguliev;	– PhD, prof., colonel B.Sh.Guliev;
– academician T.A.Aliev;	– ScD, assoc.prof. N.A.Aliev;
– academician R.M.Mammadov;	– ScD, assoc.prof. M.S.Suleymanov;
– ScD, prof. E.X.Nasirov;	– colonel A.H.Hasanov;
– ScD, prof. A.H.Tagizadeh;	– PhD, assoc.prof. E.N.Sabziev;
– ScD, prof., police colonel E.A.Aliev;	– PhD, assoc.prof. A.B.Pashaev;
– PhD, prof., colonel A.M.Talibov;	– PhD, assoc.prof. A.İ.Guliev;
– ScD, prof.M.A.Gurbanov;	– PhD, assoc.prof. S.S.Sadiev;
– ScD, prof. N.B.Agaev;	– PhD, assoc.prof. A.G.Hasanov;
– ScD, prof.V.A.Gasimov;	– PhD, assoc.prof. Sh.O.Aghaev.
– ScD, prof. E.İ.Shafieva;	

“National Security and Military Science” journal International Editorial Board

- Military Sc.D. Sergey P. Yarosh (Kharkov, Ukraine);
- ScD, prof. Georgiy A.Kuchuk (Kharkov, Ukraine);
- ScD, assoc. prof. Valeriy P.Irxin (Voronej, Russia);
- ScD, prof. George Akhras P. (Canada);
- ScD, prof. Neno Hristov (Bulgaria);
- Academician of European Academy, prof. Oleq Fiqovski (Israel);
- PhD Kerim Goztepe Omer (Turkey);
- PhD Igor Linkov (USA);
- PhD, assoc. prof. Piotr Gawliczek (Poland).

While using any kind of material given in “National Security and Military Science” You should refer to the journal.

The journal was registered on 09.07.2015 in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Registration Number: 3991.

“National security and military sciences” journal has been included in the list of recommended publications by Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for the publication of main theses of scientific researches.

CEO: War College of the Armed Forces.

Address: AZ1065, Baku, str. Shafaet Mehdiiev 136, “Red East” military settlement, War College of the Armed Forces, Adjuncture and sciencedepartment.

MÜNDƏRİCAT

Silah və hərbi texnikanın effektivlik əmsalının təyin edilməsində mövcud problemlərin təhlili <i>Azər Əliyev, Azad Bayramov.....</i>	6–11
Görünməyən hərbi obyektlərin aşkar edilməsində fotoqrammetriya üsulunun imkanlarının təhlili <i>Elşən Həşimov.....</i>	12–18
Hərbi coğrafi informasiya sistemində istifadə olunan topoqrafik xəritələrin bölgü və nomenklatura sistemlərinin müqayisəli təhlili <i>Məqsəd Qocamanov, İlqar Musayev.....</i>	19–27
Dövlətin müdafiə siyasəti və onun həyata keçirilməsində hərbi-siyasi prosesin yeri və rolu <i>Vüqar Hüseynov, Elman Səmədov.....</i>	28–33
Qutilərin şumerdə sonuncu döyüşü <i>Allahverdi Əlimirzəyev.....</i>	34–37
Kursantlarda kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılmasında xarici dilin imkanları <i>Gülnur Əhmədova.....</i>	38–44
Военно-морские события на Каспии и Азербайджан в предвоенные и в годы первой мировой войны <i>Нурулла Алиев.....</i>	45–53
Анализ механизмов государственного реагирования в вопросах реализации совместных проектов международной технической помощи в сфере безопасности государственной границы <i>Олег Цевелев.....</i>	54–60
The national security development concept in Azerbaijan <i>Atamali Shahbazov.....</i>	61–65

CONTENTS

The analysis of existing problems in definition of effectiveness coefficients of arms and the military technics <i>Azer Aliev, Azad Bayramov</i>	6–11
The opportunities of applying photogrammetry methods for detecting unobservable military objects <i>Elshan Hashimov</i>	12–18
Comparative analysis division and nomenclature system topographical maps using in the Military Geographic Information System <i>Magsad Gojamanov, Ilgar Musaev</i>	19–27
Defense Policy of the state, the role and place of military-political process in its implementation <i>Vugar Huseynov, Elman Samadov</i>	28–33
The last battle of the gutians in Sumer <i>Allahverdi Alimirzoev</i>	34–37
Development of communicative competence of cadets at the English lessons <i>Gulnur Ahmadova</i>	38–44
Naval events in the Caspian Sea and Azerbaijan prior to and during the First World War <i>Nurulla Aliev</i>	45–53
Analysis of mechanisms of state response in the implementation of joint projects of international technical assistance in the field of state border security <i>Oleg Tsevelev</i>	54–60
The national security development concept in Azerbaijan <i>Atamali Shahbazov</i>	61–65

UOT 355/359

SİLAH VƏ HƏRBİ TEXNİKANIN EFFEKTİVLİK ƏMSALININ TƏYİN EDİLMƏSİNDƏ MÖVCUD PROBLEMLƏRİN TƏHLİLİ

general-mayor Azər Əliyev
f-r-e.d., professor Azad Bayramov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası
E-mail: azer310@mail.ru

Xülasə. Məqalədə silah və hərbi texnikanın effektivliyinin qiymətləndirilməsinin hərbi qərar qəbuletmə prosesində rolu, əhəmiyyəti və bu sahədə mövcud problemlərin mahiyyəti açıqlanır. Müxtəlif mənbələrdə əksini tapan effektivlik əmsalları və onların hesablanması üçün təklif edilən metodlar təhlil edilir, praktiki tətbiqi zamanı qərargahların üzləşdiyi çətinliklərin səbəbləri göstərilir. Silah və texnika nümunələrinin effektivlik əmsalının hesablanması üzrə metodların praktiki tətbiqinə mane olan amillər və baxılan metodlar üçün ümumi çatışmazlıqlar göstərilir.

Açar sözlər: hərbi qərar qəbuletmə prosesi, bölmənin döyüş potensialı, silah və hərbi texnika nümunələri, effektivlik əmsalı, taktiki-texniki xüsusiyyət göstəriciləri, döyüş xüsusiyyətləri, ekspert qiymətləndirməsi.

Giriş

Hərbi əməliyyatın (döyüşün) planlaşdırılması və gedişində komandir tərəfindən düzgün qərarların qəbul edilməsi üçün öz qoşunlarımızla yanaşı, düşmənin qüvvə və vasitələrinin obyektiv qiymətləndirilməsi və müqayisəsi vacib amillərdəndir. Hərbi qərar qəbuletmə prosesinin əsas qərargah prosedurlarından olan “tərəflərin qüvvə və vasitələrinin nisbətini hesablanması” bu məqsədə xidmət edir.

Tərəflərin qüvvə və vasitələrinin nisbəti kəmiyyət və keyfiyyət baxımından hesablanmalı olduğu halda, praktiki hesablamalar yalnız kəmiyyət baxımından aparılır. Yəni, tərəflərin motoatıcı taborlarının, tanklarının, zirehli döyüş maşınlarının, toplarının, minaatanlarının və s. elementlərinin ümumi say nisbəti hesablanır, keyfiyyət göstəriciləri isə nəzərə alınmır. Buna səbəb, silah və hərbi texnika nümunələri üçün döyüş imkanlarını xarakterizə edən əmsalların müəyyənləşdirilməsi zamanı yaranan problemlərdir. Hər bir silah və hərbi texnikanın döyüş imkanı onların taktiki-texniki xüsusiyyətləri ilə xarakterizə edilir. Silah və hərbi texnikanın müxtəlif xüsusiyyətləri ayrı-ayrılıqda qiymətləndirildiyindən hərbi əməliyyatın (döyüşün) planlaşdırılması zamanı onların rolunun nəzərə alınması, o cümlədən bölmələrin döyüş imkanlarının müəyyən edilməsi çətinləşir. Ona görə də, komandir və qərargahlar tərəfindən əməliyyatın (döyüşün) planlaşdırılması zamanı istifadə ediləcək konkret bir kəmiyyətin – silah və hərbi texnikanın "effektivlik əmsalı" adlanan göstəricisinin olması zəruridir.

Müxtəlif mənbələrdə buna bənzər əmsalların [1, 2, 3] hesablanma metodikası [2, 4, 5, 6] təklif edilsə də, onların ümumi çatışmayan cəhətləri var.

Silah və hərbi texnikanın effektivliyinin qiymətləndirilməsi zamanı yaranan problemlər

Silah və hərbi texnika nümunəsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi dedikdə, onun taktiki-texniki xüsusiyyətlərindən irəli gələn və əsas funksional xassələri ilə əks etdirilən maksimal döyüş imkanlarının inteqral xarakteristikası nəzərdə tutulur [7].

Hərbi təlimnamələr, dərslilər və digər ədəbiyyatlarda, əsasən, bölmələrin döyüş potensialının hesablanma metodları göstərilir. Silah və hərbi texnika nümunələrinin effektivlik əmsalları bu hesablamaların aparılmasında ilkin verilənlər rolunu oynayır. Onların cədvəl şəklində hazır verilməsi, adətən, problemlər yaradır:

1) effektivlik əmsalları, verilən silah və hərbi texnika nümunələrinin siyahısı çox az olur və bölmələrin döyüş potensialının hesablanması üzrə yalnız həmin ədəbiyyatda verilən məsələlərdə istifadə üçün nəzərdə tutulur;

2) effektivlik əmsallarının hesablanma metodikası və mənbəyi göstərilir. Beləliklə, real bölmənin ştat quruluşunda olan silah və hərbi texnikanın döyüş potensialının müəyyənəndirilməsində praktiki hesablamaların aparılması qeyri-mümkün olur;

3) mənbələrdə eyni silah sistemini xarakterizə edən effektivlik əmsalları müxtəlifdir.

Bu çətinliklər silah və hərbi texnika nümunələrinin effektivlik əmsallarının müəyyən edilməsində ayrıca metodikanın işlənməsini aktual edir.

Silah və hərbi texnika nümunələrinin (və ya başqa sözlə silah sistemlərinin) döyüş tətbiqi effektivliyinin qiymətləndirilməsi (effektivlik əmsalının müəyyən edilməsi) məsələsi heç də yeni deyil. Müdafiə sahəsində ixtisaslaşmış elmi tədqiqat institutları silah və hərbi texnika nümunələri, bölmələrin döyüş potensialının qiymətləndirilməsi metodologiyaları və praktiki hesablama metodları üzərində tədqiqatlar aparır [8, 9, 10]. Buna baxmayaraq, istifadə edilən anlayışların mənası və problemin həlli istiqamətində vahid yanaşma əldə etmək mümkün olmamışdır [11]. Silah və hərbi texnikanın effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif mənbələrdə mahiyyətə eyni olan “döyüş potensialı”, “döyüş imkanları”, “döyüş effektivliyi”, “vaciblik əmsalı” və digər anlayışlardan istifadə olunur. Bu anlayışlara uyğun qiymətləndirmələr kəmiyyətə müxtəlif ədədi diapazonlarda müəyyən edilir ($0 \div 1$, $0 \div 10$, $0 \div 100$ və digər). Bütün bu anlayışlar və müvafiq qiymətləndirmələr mahiyyətə eyni bir göstəricini – baxılan nümunənin döyüşdə nə dərəcədə effektiv tətbiq ediləcəyi və onun düşməyə təsir gücünü xarakterizə edir. Bu səbəbdən, silah və hərbi texnika nümunələrinin döyüş tətbiqi effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün “effektivlik əmsalı” anlayışından istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur.

Effektivlik əmsalının hesablanma metodikası təklif edilən mənbələrdə də [2, 4, 5, 6] bir sıra çətinliklər mövcuddur ki, bunlardan əsasları aşağıdakılardır:

1) eyni bir silah nümunəsi üçün müxtəlif metodlarla hesablanan əmsallar bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir;

2) metodda istifadə olunan düstur, qrafik və cədvəllər əsaslandırılmır;

3) metodda elə kəmiyyət göstəricilərindən istifadə olunur ki, onların əldə edilməsi problem yaradır (düşməyə təsir gücü, hədəfi vurma ehtimalı və s.) və ya ayrıca tədqiqat aparılmasını tələb edir.

Qeyd edildiyi kimi, problemin həllinə yanaşmalar müxtəlifdir və ədəbiyyatlarda bir-birindən fərqli metodlar təklif olunur: ehtimalların potensial bölüşdürülməsi prinsipindən istifadə etməklə vaciblik əmsalının müəyyənəndirilməsi metodu [12], informasiya meyarlarının müqayisəsi metodu [13], çoxmeyarlı qiymətləndirmə prosedurları [14], qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsinin tətbiqinə əsaslanan metod [15], ehtimal nəzəriyyəsi əsasında yaradılan modellərin tətbiqi [16] və s. Hazırda çoxölçülü obyektlərin nizamlanması və vaciblik əmsallarının müəyyən edilməsi metodları arasında iyerarxiyaların metodu daha tez-tez tətbiq edilir [17]. Lakin təklif edilən metodların praktiki tətbiqi, qiymətləndirmə nəticələrinin fiziki interpretasiyasında qarşıya çıxan çətinliklər səbəbindən məhdudlaşır. Bu metodlarda silah və texnika nümunələrinin vaciblik əmsalları müəyyən edilərkən obyektin göstəriciləri üçün müvafiq qiymətləndirmə şkalaları təyin edilmir [18].

Bir çox hallarda silah və hərbi texnika nümunələrinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi üzrə aparılan hərbi-elmi tədqiqatlarda ümumiləşdirilmiş göstəricilər kimi “döyüş xüsusiyyətlərindən” geniş istifadə edilir. Silah və döyüş texnikası nümunəsinin döyüş xüsusiyyətləri dedikdə, onun öz təyinatına uyğun müəyyən döyüş funksiyalarının effektiv yerinə yetirmə qabiliyyətini xarakterizə edən ümumiləşdirilmiş əlaməti başa düşülməlidir.

Bu göstəricilərin strukturu, məzmunu və müəyyənedilmə metodikasına dair hələ də vahid bir yanaşma mövcud deyil. Praktiki olaraq, hər bir tədqiqatçı silah və hərbi texnika nümunələrinin döyüş xüsusiyyətləri anlayışına öz mövqeyini bildirir. Bəziləri silah və hərbi texnika nümunələrinin effektivliyinin qiymətləndirilməsində döyüş gücü, dəqiqlik, fəaliyyət göstərmə qabiliyyəti, manevrlik kimi xüsusiyyətləri, digərləri isə atəş gücü, zirehli olması, sürət, keçid qabiliyyəti kimi xüsusiyyətləri əsas götürürlər [18].

Effektivlik əmsalının təyin edilməsi müxtəlif silah və hərbi texnika nümunələrini bir-biri ilə müqayisə etməyə və bölmələrin döyüş imkanlarını müəyyənəndirməyə imkan verir. Bölmələrin döyüş imkanlarının hesablanması, əməliyyat-taktiki normativlərin müəyyən edilməsi, döyüş fəaliyyətləri modellərinin yaradılması zamanı bu kəmiyyətlərdən ilkin verilənlər kimi istifadə edirlər. Silah və hərbi

texnika nümunələrinin effektivlik əmsallarının təyin edilməsi metodları ekspert rəyinə və təlimlərin gedişində aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsaslanır. Bu nəticələri əldə etmək üçün kifayət qədər peşəkar ekspertlərin sorğusu, xüsusilə də tədqiqat məqsədilə təlimlərin keçirilməsi həm çox vaxt, həm də böyük vəsait tələb edir [7]. Müasir dövrdə silahlanmaya daima yeni silah və hərbi texnika nümunələri daxil edilsə də, bu metodların praktiki tətbiqi məqsədəuyğun hesab olunur.

Silah və hərbi texnika nümunələrinin effektivlik əmsalının taktiki-texniki xüsusiyyətlər əsasında hesablanması problemin həlli ola bilər. Taktiki-texniki xüsusiyyətlər hər bir silah və hərbi texnika nümunəsi üçün istehsalçı tərəfindən göstərilir və ilkin verilənlər kimi daha etibarlı mənbə hesab edilir (ehtiyac olarsa, onların praktiki yoxlanılması hər zaman mümkündür).

Taktiki-texniki xüsusiyyətlərin əsasında silah və hərbi texnika nümunələrin döyüş tətbiqi effektivliyinin qiymətləndirilməsinə dair müxtəlif yanaşmalar təklif olunur. Bir çox mənbələrdə konkret metodika əvəzinə problemin ayrı-ayrı aspektləri barədə nəzəri mülahizələr verilsə də, praktiki metodikalar o qədər də çox deyil. Onları nəzərdən keçirək.

Ukrayna DİN Daxili Qoşunlar Akademiyası və Xarkov Hava Qüvvələri Universitetinin bir qrup alimi problemin həlli üçün çoxölçülü obyektlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin ad yığılması və nizamlanması zamanı müqayisəli ekspert qiymətləndirmələrinin formalaşdırılması və emalı metodununun tətbiqini təklif edir [18].

Çoxölçülü obyektlərin vaciblik əmsalının müəyyən edilməsi məsələsinə nəzər yetirək. Tutaq ki, obyektlərin göstəricilərinin qiymətləri məlumdur:

$$z^{(i)} = (z_{i1}, z_{i2}, \dots, z_{is}), \quad i = \overline{1, L}, \quad (1)$$

burada, s – hər bir obyektə xarakterizə edən göstəricilərin sayı, L – müqayisə olunan obyektlərin sayı, z_{ik} ($i = \overline{1, L}; k = \overline{1, s}$) – i obyektinin k göstəricisinin qiymətidir.

Süni etalon obyektini $z^{(0)} = (z_{01}, z_{02}, \dots, z_{0s})$ daxil edək. Bu, göstəricilərin verilmiş qiymətlərinin metrik şkalalarında aşağıdakı qaydada ölçüsüz nisbi qiymətlər vasitəsilə əks etdirilməsinə imkan verir:

$$z_{0k} = \begin{cases} z_{0k}^{max} = \max_i z_{ik}, & \text{əgər } k \text{ göstəricisinin böyük qiyməti tələb olunursa;} \\ z_{0k}^{min} = \min_i z_{ik}, & \text{əgər } k \text{ göstəricisinin kiçik qiyməti tələb olunursa.} \end{cases} \quad (2)$$

Bu halda, i obyektinin k göstəricisinin nisbi qiyməti aşağıdakı kimi müəyyən olunacaq:

$$z_{ik} = \begin{cases} \frac{z_{ik}}{z_{0k}}, & \text{əgər } k \text{ göstəricisinin böyük qiyməti tələb olunursa;} \\ \frac{z_{0k}}{z_{ik}}, & \text{əgər } k \text{ göstəricisinin kiçik qiyməti tələb olunursa;} \end{cases} \quad (3)$$

$$0 < z_{ik} \leq 1, \quad i = \overline{1, L}; k = \overline{1, s}.$$

Çoxölçülü obyektin ümumiləşdirilmiş göstəricisi kimi onun nisbi göstəricilərinin həndəsi ortası götürülür:

$$w_i = \sqrt[s]{\prod_{k=1}^s z_{ik}}, \quad i = \overline{1, L}, \quad (4)$$

$$0 < w_{ik} \leq 1, \quad i = \overline{1, L}.$$

Düsturdan da görüldüyü kimi, ümumiləşdirilmiş göstəricinin maksimal qiyməti birə bərabərdir və o yalnız “etalon obyektə” məxsusdur. Deməli, bu düsturdakı (4) göstərici çoxölçülü obyektin vaciblik əmsalının qiymətini təşkil edir.

Baxılan metodda ilk nəzərəçarpan çoxölçülü obyektin (silah və hərbi texnika nümunəsinin) göstəriciləri (taktiki-texniki xüsusiyyətləri) üçün vaciblik əmsallarının olmamasıdır. Yəni, bütün taktiki-texniki xüsusiyyətlər silah və texnika nümunəsinin effektivliyinə eyni təsir göstərir. Bu isə metodun ən böyük çatışmayan cəhətidir və məsələnin bu cür bəsit həll edilməsi qəbul oluna bilməz.

Digər bir müəllif [19] oxşar metodu təklif edir, lakin xarakteristikaların (göstəricilərin) nisbi qiymətlərini kodlaşdırma adlandırır. Tutaq ki, nümunələrin (çoxölçülü obyektlərin) sayı – n , onların xarakteristikalarının sayı isə – m -dir. Bu zaman xarakteristikaların kodlaşdırılmasının aparılması üçün aşağıdakı matris qurulur:

$$X = \parallel x_{ij} \parallel = \begin{pmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1i} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2i} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ x_{j1} & x_{j2} & \dots & x_{ji} & \dots & x_{jn} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mi} & \dots & x_{mn} \end{pmatrix} \quad (1)$$

Bu halda, hər bir i nümunəsinin xarakteristikalarının normallaşdırılması aşağıdakı düsturla müəyyən olunacaq:

$$\tilde{x}_j = \begin{cases} \frac{x_j}{\max_i\{x_{ij}\}}, & \text{əgər } x_j \text{ xarakteristikasının artması nümunənin effektivliyini artırarsa;} \\ \frac{\min_i\{x_{ij}\}}{x_j}, & \text{əgər } x_j \text{ xarakteristikasının azalması nümunənin effektivliyini artırarsa.} \end{cases} \quad (2)$$

Burada, $\tilde{x}_j - j$ -ci xarakteristikanın kodlaşdırılmış qiymətidir, $0 \leq \tilde{x}_j \leq 1$.

Normallaşdırılma keçirildikdən sonra x_{ij} xarakteristikaları $(0,1)$ intervalında kodlaşdırılır və nəticədə, $\tilde{x} = \parallel \tilde{x}_{ij} \parallel$ matrisi alınır. Onun ölçüləri (1) matrisinin ölçüləri ilə eynidir.

Xarakteristikaların əhəmiyyətinin müxtəlif olduğu nəzərə alınaraq, onların çəki əmsalları B_j daxil edilir və xarakteristikaların yenidən hesablanması həyata keçirilir:

$$\overline{x}_j = B_j \tilde{x}_j. \quad (3)$$

Burada, $B_j - j$ - xarakteristikanın çəki əmsalıdır.

Lakin müəllif bu çəki əmsallarının müəyyən edilməsi üçün yenə də ekspert qiymətləndirilməsinə müraciət etməyi tövsiyə edir. Bu isə obyektiv nəticənin əldə olunması üçün çox sayda peşəkar mütəxəssisin mövcudluğunu tələb edir.

Ekspert rəyinə əsaslanan daha bir metodu nəzərdən keçirək. Bu metod Rusiya Federasiyası Baş Qərargahının Hərbi-Strateji Tədqiqatlar Mərkəzi tərəfindən işlənmişdir [20]. Bu metodikanın əsasında silah və hərbi texnika (SHT) nümunələrinin ilkin taktiki-texniki xüsusiyyətlərinə görə onların döyüş potensialının qiymətləndirilməsi və ekvivalentləşdirilməsi üzrə ekspert prosedurlarının istifadə edilməsi durur. Bu metodikada silah və hərbi texnika nümunəsinin döyüş potensialı mərkəz təsirli fiziki sahələrin (qravitasiya və elektrostatik) potensialının analogiyası kimi interpretasiya olunur, potensialın qiyməti isə P_i funksional xüsusiyyətlərin (atəş gücü, mobillik, idarəetmə, yaşama davamlılığı) potensiallarının orta kvadratı düsturu ilə hesablanır:

$$P_{SHT} = \sqrt{\sum_{i=1}^4 \alpha_i P_i^2}$$

Düsturda istifadə edilən α_i – funksional xüsusiyyətlərin çəki əmsalları ekspertlər tərəfindən təyin olunur. Təklif olunan metodikada bu düstur heç nə ilə əsaslandırılmır.

Nəticə

Silah sistemlərinin döyüş tətbiqi effektivliyinin qiymətləndirilməsi üzrə nəzərdən keçirilən metodikaların əsas çatışmayan xüsusiyyəti hesablamaların müəyyən mərhələsində ekspert rəyinə müraciət edilməsidir. Çox sayda peşəkar mütəxəssisin mövcudluğu və bir araya gətirilməsi problemindən başqa, metodoloji problemlər də mövcuddur.

Hər bir ekspert silah və hərbi texnika nümunəsini qiymətləndirərkən, ilk növbədə, döyüşlərdə və təlimlərin gedişində onun tətbiqinin nəticələrinə əsaslanmalıdır. Lakin bu nəticələr silahın (hərbi texnikanın) vahid sistem şəklində, yəni bütün xüsusiyyətlərinin birgə tətbiqi nəticəsində əldə olunur. Ekspert də bu yekun nəticəni görür, silahı (hərbi texnikanı) bütövlükdə, vahid orqanizm kimi qiymətləndirir. Təklif olunan metodikalarda ekspert rəyi silahın (hərbi texnikanın) qiymətləndirilməsi üçün deyil, əldə edilmiş nəticədə onun ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinin (taktiki-texniki və ya döyüş) rolunu (vacibliyini) müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Yəni, hərbi sahəsində mütəxəssis olan ekspertlərdən tələb olunur ki, silah və hərbi texnika nümunəsinin ayrı-ayrı xüsusiyyətləri üçün vaciblik əmsalı təyin etsinlər. Bu da, mütəxəssisin ekspert kimi təcrübəsinə deyil, onun subyektiv düşüncələrinə əsaslanır.

Silah və hərbi texnikanın yeni nümunələrinin döyüş tətbiqi üzrə ekspertin kifayət qədər təcrübəsi olmadığından (belə ki, yeni nümunələrin döyüş və təlimlərdə praktiki tətbiqi ya az öyrənilib, ya da ümumiyyətlə, öyrənilməyib) xüsusi təlimlərin keçirilməsi və stend təcrübələrinin aparılmasına ehtiyac yaranır.

Ədəbiyyat

1. K.K.K.: YY-8. Birlik ağırlıqlı dəğeri kullanma broşürü, Ankara, K.K.K. Basımevi və Basılı Evrak Depo Müdürlüğü – 1986.100 s.
2. KKY-190-7(A). Birlik etkinliklərinin dəğərləndirilməsində hərəkat etkinliğı metodu, Ankara, K.K. Basımevi və Basılı Evrak Depo Müdürlüğü – 2001. 122 s.
3. Operations, Army doctrine publication (United Kingdom), 2010 (www.mod.uk/dcdc).
4. Кононов В.Б., Кушнерук Ю.И., Коваль А.В. Методы определения коэффициентов важности боевых средств // Військово-технічні проблеми, 1987, с. 39–41.
5. Navneet Bhushan, Kanwal Rai. Strategic Decision Making: Applying the Analytic Hierarchy Process, 2007, 172 p.
6. Huber R.K., Bernhard E.D., Payne W.P. Military Strategy and Tactics: Computer Modeling of Land War Problems, Springer 2008, 362 p.
7. Буравлев А.И., Цырендожиев С.Р., Брезгин В.С. Основы методологического подхода к оценке боевых потенциалов образцов ВВТ и воинских формирований // Вооружение и экономика, 2009, № 3, с. 4–12.
8. Цыгичко В.Н., Стоили Ф. Метод боевых потенциалов: история и настоящее // Военная мысль, 1997, № 4.
9. Богданов С.А., Захаров Л.В. О выработке единых подходов к оценке боевых потенциалов // Военная мысль, 1992, №8.
10. Бонин А.С. Основные положения методических подходов к оценке боевых потенциалов и боевых возможностей авиационных формирований // Военная мысль №1/2008, с.43–47.
11. Бонин А.С. Боевые свойства и эффективность вооружения и военной техники // Военная мысль, 2005, №1, с. 65–68.
12. Ташевский А.Г. Метод определения коэффициентов соизмеримости образцов новой техники машиностроения на основе принципа потенциального распределения вероятностей // Инструмент, 2011, №31, с. 40–42.
13. Айвазин С.А., Енюков И.С., Мешалкин А.В. Прикладная статистика. Классификация и снижение размерности // Финансы и статистика, 1989, с. 471.

14. Ногин В.В. Принятие решений в многокритериальной среде: количественный подход // Физматлит, 2005, с. 269.
15. Протасов А.А., Морозов Н.А., Стрелков С.Н. Нечетко множественный подход к оценке боевых потенциалов, соотношения сил и боевых возможностей группировок войск (сил) в операциях // Военная Мысль, 2008, №9, с. 48–54.
16. Поленин В.И. Применение вероятностных моделей при планировании операции // Военная мысль, 2004, № 3.
17. Саати Т., Кернс К. Аналитическое планирование. Организация систем: пер. с англ. // Радио и связь, 1991, с. 224.
18. Кононов В.Б., Кушнерук Ю.И., Коваль А.В. Методы определения коэффициентов важности боевых средств // Військово-технічні проблеми, 1987, с. 39–41.
19. Камышан Л.Ю. Система поддержки принятия решения в автоматизированной системе управления военного назначения // Военная Мысль, 2011, № 7. с. 11–17.
20. Методика оценки боевых потенциалов вооружения и военной техники и войсковых формирований вооруженных сил Российской Федерации и иностранных государств. Москва. ЦВСИ, 2001.

Аннотация

Анализ существующих проблем в определении коэффициентов эффективности вооружения и военной техники
Азер Алиев, Азад Байрамов

Раскрыта роль и значение оценки эффективности вооружения и военной техники в процессе принятия военного решения, а также сущность имеющихся проблем в данной области. Проведен анализ коэффициентов эффективности, а также предлагаемых в различных источниках методов их определения, указаны причины тех проблем, с которыми сталкиваются штабы при их практическом применении. Раскрыты факторы, препятствующие практическому применению предлагаемых методов по определению коэффициентов эффективности вооружения и военной техники, рассмотрены общие недостатки, присущие данным методам.

Ключевые слова: процесс принятия военного решения, боевой потенциал подразделения, образцы вооружения и военной техники, коэффициент эффективности, тактико-технические характеристики, боевые характеристики, экспертные оценки.

Summary

The analysis of existing problems in definition of effectiveness coefficients of arms and the military technics
Azer Aliev, Azad Bayramov

The role and importance of an estimation of efficiency of arms and the military equipment in military decision-making process and, the essence of existing problems in this sphere is covered. The analysis of effectiveness coefficients reflected in various sources and, methods to calculate them are carried out, the reasons for those problems which headquarters encounter at their practical application are specified. The factors interfering practical application of offered methods on calculation of effectiveness coefficients of arms and the military equipment and the common faults inherent in given methods are considered.

Keywords: military decision-making process, unit battle potential, samples of arms and military equipment, effectiveness coefficient, tactical-technical characteristics, battle characteristics, expert estimations.

Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 26.09.2017
Çapa qəbul edilmişdir: 30.09.2017

GÖRÜNMEYƏN HƏRBİ OBYEKT LƏRİN AŞKAR EDİLMƏSİNDƏ FOTOQRAMMETRİYA ÜSULUNUN İMKANLARININ TƏHLİLİ

tex.ü.f.d., professor, polkovnik Elşən Həşimov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: hasimovel@gmail.com

Xülasə. Məqalədə fotoqrammetriya texnologiyası təhlil edilir, görünməyən hərbi obyektlərin aşkar edilməsində fotoqrammetriya üsullarının tətbiqi imkanları araşdırılır.

Açar sözlər: fotoqrammetriya, görünməyən hədəf, aşkaretmə, PUA, ortofotoplan, 3D modeli.

Düşmənin hərəkətdə olan qoşun hissələrinin müşahidəsi və koordinatlarının operativ təyin edilməsi hərbi sahəsində ən önəmli məsələlərdən biridir [1]. Böyük maneələr (meşə massivi, hündür təpələr, dağlar və s.) bu problemi daha da qabartmış olur və pilotsuz uçuş aparatlarının (PUA) tətbiqinin vacibliyinə zəmin yaradır [2,3]. PUA, əsasən də pilotsuz təyyarələr kəşfiyyat xarakterli müşahidə işlərində geniş tətbiq olunmuşdur [4]. Ona görə də, görünməyən obyektlərin koordinatlarının operativ təyin edilməsi ən aktual məsələlərdən biridir. Bu baxımdan, fotoqrammetriya üsullarının tətbiqi çox vacibdir.

Fotoqrammetriya fotoqrafik şəkillərə görə obyektin formasını, ölçülərini, bəlli bir koordinat sistemində, məkanda mövqeyini və s. təyin etməyə imkan verən elm və texnologiya sahəsidir [5]. Böyük ərazilərin kütləvi xəritələşdirilməsində, demək olar ki, yalnız fotoqrammetrik üsullardan istifadə edilir. Havadan aerofotoçəkiliş üsullarından başqa, yerüstü fotoçəkiliş üsulları da artıq inkişaf etmiş bir sahədir. Aerofotoçəkiliş əvvəllər yalnız pilotlu təyyarə və vertolyotlarda yerinə yetirilirdisə, indi PUA vasitəsilə çəkiliş daha geniş yayılmışdır. Böyük uçuş vasitələrindən istifadə zamanı xüsusi böyükformatlı fotoqrammetrik fotoaparatlardan – aerofotoaparatlardan istifadə edilir. PUA-larda isə kiçikformatlı məişət fotoaparatları istifadə edilir.

Fotoqrammetriya texnologiyasının tətbiqi imkanları

Bildiyimiz kimi, ərazi haqqında detallı informasiyalar, xəritələr və ərazinin digər təsvirləri hərbi əməliyyatların təşkili və planlaşdırılması, koordinatların hesablanması və s. hərbi işlər üçün çox vacibdir. Ona görə də, geoməkan məlumatları hərbi işlərdə hər zaman önəmli yer tutur [6,7].

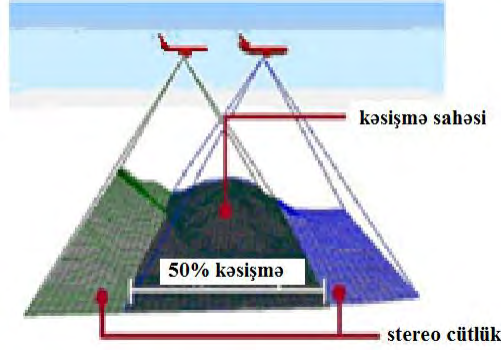
Azərbaycanda da hərbi sahəsində geoməkan texnologiyalarının, xüsusən xəritə və Coğrafi İnformasiya Sistemlərinin (CİS) tətbiqi mövcuddur. Onun tətbiq sahələri, istifadə üsulları və texnologiyaları bir çox hərbi mütəxəssislərə bəllidir. Geoməkan texnologiyaları geodeziya, kartoqrafiya, fotoqrammetriya, coğrafi informasiya sistemləri və Yerlə məsafədən aerokosmik tədqiqi (YMAT) texnologiyalarını əhatə edən ümumiləşmiş termindir.

Hazırda, YMAT CİS-in ən vacib informasiya mənbələrindən biridir və xəritələrin əksəriyyəti bu şəkillər əsasında hazırlanır. Fotoqrammetriya isə bu şəkillərin emalının ən vacib mərhələsidir. Fotoqrammetriya texnologiyasının tətbiqi döyüş əməliyyatının təşkilinə, lazımi effektivliyin artırılmasına, qərar qəbuletmənin operativliyinin artırılmasına; daxil olan bilgilərin əldə olunması və emalı zamanı düşməni qabaqlamağa və s. işlərə imkan verəcəkdir.

Ərazinin ortofotoplanının və üçölçülü modelinin qurulması kartoqrafiyada istifadə olunan ənənəvi fotoqrammetriya işləridir. Koordinatların operativ təyin edilməsi hələ də tam öyrənilməmiş, təkmilləşdirilməmiş və geniş elmi tədqiqat işləri tələb edən bir texnologiya olub, videomüşahidələrə əsaslanır.

Fotoqrammetrik fotoçəkilişin təməl prinsiplərindən biri stereofotoçəkilişin, yəni ərazidə çəkiliş zamanı fotoşəkillərin bir-birilərini müəyyən faiz örtməsi ilə yerinə yetirilməsidir (Şək. 1). Bu da,

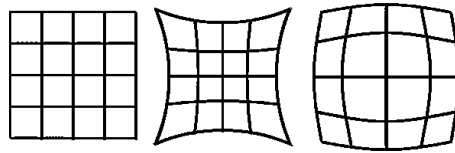
çəkilmiş şəkillərdən yalnız müstəvi koordinatların (x,y) deyil, yüksəklik koordinatının (h) da təyin edilməsinə imkan verir. İşin məqsəd və təyinatından, dəqiqlik tələbatından, uçuş və çəkiliş vasitələrinin texniki xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, uçuş yüksəkliyi, marşrutu və çəkiliş intervalı müəyyən edilir. Uçuş zamanı fotoşəkillərin proyeksiya mərkəzinin koordinatlarını təyin etmək üçün uçuş vasitəsinə Qlobal Naviqasiya-Peyk Sistemi (QNPS; GPS) qəbul edicisi də quraşdırılır.

Şəkil 1. Stereo fotoçəkiliş

Şəkillərin kameral emalı isə proyeksiya mərkəzlərinin koordinatlarından istifadə etməklə onların bir məkanda cəmləşdirilməsi, koordinatları dəqiq bəlli olan istinad nöqtələrinin daxil edilməsi və o nöqtələrin şəkildə göstərilməsi, bir-biri ilə ortaq əlaqələndirici nöqtələrin təyin edilməsi, xarici səmtləşmə parametrlərinin müəyyənəndirilməsi, məkan aerofototriangulyasiya şəbəkəsinin qurulması və tarazlaşdırılması mərhələlərindən ibarətdir. Bu proseslər bitdikdən sonra fotoqrammetrik kəsdirmə vasitəsilə istənilən nöqtənin koordinatlarını təyin etmək, obyektlərin üçölçülü cizgilərini çıxarmaq, relyefin rəqəmsal modelini qurmaq, xətalardan azad olmuş, birləşdirilmiş və koordinat sistemində gətirilmiş ortofotoplan və s. əldə etmək mümkündür.

Dəqiqliyin əldə olunması üçün çəkilişə başlamadan öncə fotoaparat kalibrasiya olunmalıdır. Bütün optik sistemlərdə olduğu kimi, fotoaparatda da obyektivlərin distorsiyası mövcuddur (Şək. 2). Bu distorsiya kiçikformatlı məişət fotoaparatlarında daha güclü olduğundan alınmış fotoşəkildə çox böyük həndəsi xətlər yaranır.

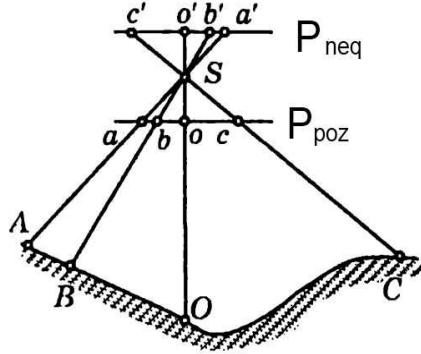
Şəkil 2. İdeal kvadratın distorsiyaya görə xəta effekti

Bu xətlərin aradan qaldırılması, fotoaparatın daxili səmtləşmə parametrlərinin dəqiq müəyyənəndirilməsi üçün, ilk növbədə, fotoaparat kalibrasiya olunmalıdır. Kalibrasiya zamanı əldə olunan daxili səmtləşmə və distorsiya xətasının parametrləri şəkillərin kameral emalı zamanı istifadə edilir. Kalibrasiya üçün bir neçə düstur və alqoritmlər mövcuddur. Onlardan ən məşhuru Braun düsturudur [8]:

$$\left. \begin{aligned} d_x &= x(r^2k_1 + r^4k_2 + r^6k_3) + (r^2 + 2x^2)p_1 + 2xyp_2 \\ d_y &= y(r^2k_1 + r^4k_2 + r^6k_3) + (r^2 + 2y^2)p_1 + 2xyp_1 \end{aligned} \right\} \quad (1)$$

Burada, x, y – şəkilin nöqtələrinin koordinatları; k_1, k_2, k_3 – radial distorsiya əmsalları, p_1, p_2 – tangensial distorsiya əmsalları; $r = \sqrt{(x-x_0)^2 + (y-y_0)^2}$; x_0, y_0 – baş nöqtənin koordinatlarıdır.

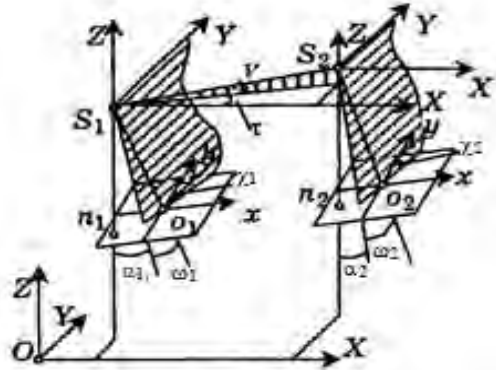
Fotoapararla çəkilmiş şəkil - təsvir mərkəzi proyeksiya metodu ilə əmələ gəlir [9] (Şək. 3). Ərazidəki A, B, O və C nöqtələri S proyeksiya mərkəzinin köməyi ilə P_{neq} neqativ fokal müstəvisinə proyeksiyalanaraq a', b', o' və c' nöqtələri və müvafiq olaraq proyeksiya şüaları ilə P_{poz} pozitiv fokal müstəvisinin kəsişməsindən a, b, o və c nöqtələri formalaşır. Alınmış bu P_{poz} müstəvisi emal zamanı istifadə edilən fotosəkindir.

Şəkil 3. Mərkəzi proyeksiya metodu

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, stereoeffektin əldə olunması üçün şəkillər bir-birini örtməlidir. Bu zaman şəkillərin emalı stereofotoqrammetriya üsulu ilə yerinə yetirilir. Bu üsulla şəkillər cütündən istifadə edərək istənilən nöqtənin məkanda üçölçülülük koordinatlarını təyin etmək mümkündür. Şəkillər xüsusi alqoritmlər vasitəsilə bir-birilərinə bağlanır və bu zaman onların üzərində oxşar obrazlar təyin olunur. Bu obrazların müvafiq nöqtələri müəyyənləşərək bir-biri ilə əlaqələnir [7]. Belə nöqtələrə əlaqələndirici nöqtələr deyilir.

Əvvəlcə şəkillər cütünün xarici və qarşılıqlı səmtləşmə parametrləri təyin olunur ki, bu da, şəkil çəkilən an şəkillərin məkanda yerini təyin edən qiymətlərdir (Şək. 4).

Şəkil 4. Şəkillər cütünün xarici səmtləşmə parametrləri

Sol və sağ şəkillərin xarici səmtləşmə elementlərinin fərqi hesablanaraq, şəkillərin qarşılıqlı oriyentir elementləri də hesablanmış olur:

$$\left. \begin{aligned} B_X &= X_{S2} - X_{S1}, B_Y = Y_{S2} - Y_{S1}, B_Z = Z_{S2} - Z_{S1} \\ \Delta\alpha &= \alpha_2 - \alpha_1, \Delta\omega = \omega_2 - \omega_1, \Delta\chi = \chi_2 - \chi_1 \\ \operatorname{tg}\tau &= B_Y/B_X, \operatorname{sin}v = B_Z/B \end{aligned} \right\} \quad (2)$$

Burada: X_{S1}, Y_{S1}, Z_{S1} – sol şəklin proyeksiya mərkəzinin koordinatları;

X_{S2}, Y_{S2}, Z_{S2} – sağ şəklin proyeksiya mərkəzinin koordinatları;

α_1, α_2 – S_1XZ və S_2XZ müstəvilərində sol və sağ şəkillərin uzununa meyillilik bucağı;

ω_1, ω_2 – S_1O_1Y və S_2O_2Y müstəvilərində sol və sağ şəkillərin eninə meyillilik bucağı;

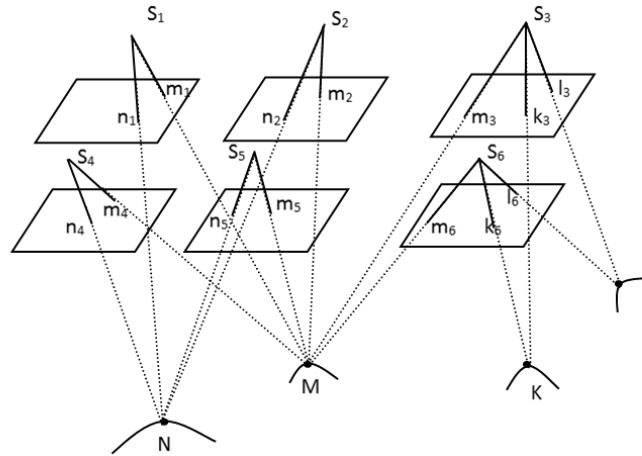
$\chi_1\chi_2$ – sol və sağ şəkillərin döngə bucaqlarıdır.

Fotoşəkillər də daxil olmaqla bütün bu əməliyyatlar kompleks şəkildə yerinə yetirilir. Yaradılmış bu fotoqrammetrik model blok adlanır (Şək. 5). Bu blokdakı trianqulyasiya hesablamaları kompleks şəkildə tarazlaşdırılır. Tarazlaşdırma geniş yayılmış ən kiçik kvadratlar üsulu ilə yerinə yetirilir. Blok tarazlaşdırması mümkün şəkillər arasında ölçülmüş nöqtələrin koordinatlarını daha dəqiq təyin etməyə imkan verən parametrlər toplusunu tapmaq üçün istifadə edilir. Qəbul edək ki, n sayda nöqtə m sayda şəkillərdə görünür və $X_{i,j}$ isə i nöqtəsinin j şəkilindəki proyeksiyasıdır. $v_{i,j}$ -yə i nöqtəsinin j şəkli üzərində mövcud olub-olmamasından asılı olaraq, 1 və ya 0 qiymətini versək və nəzərə alsaq ki, hər bir j kamerası a_j vektoru ilə və hər bir üçölçülü i nöqtəsi b_i vektoru ilə parametrləşib, onda tarazlaşdırmanın prinsipi aşağıdakı kimi olacaq:

$$\min_{a_j, b_i} \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m v_{i,j} d(Q(a_i, b_i), x_{i,j})^2, \tag{3}$$

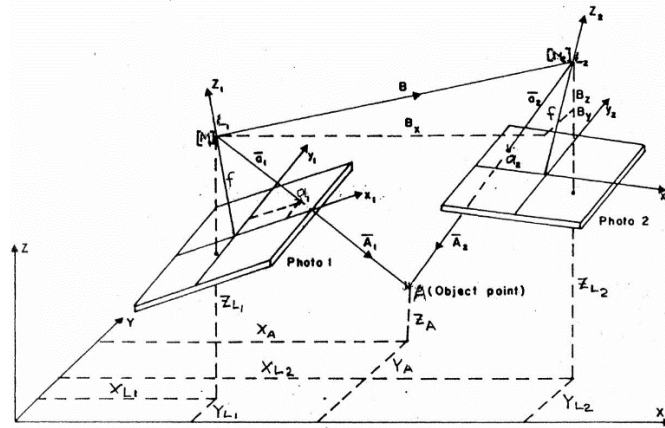
Burada: $Q(a_i, b_i)$ i nöqtəsinin j şəkilində gözlənilən proyeksiyası;
 $d(x, y)$ x və y vektorları vasitəsilə təsvir olunan şəkil nöqtələri arasındakı məsafədir.

Buradan da görüldüyü kimi, blok tarazlaşdırması proyeksiyalanma xətasını minimuma endirir. Sonda blok şəbəkəsi nöqtələrinin dəqiq geodezik koordinatları və şəkillərin xarici oriyentasiya parametrləri təyin olunur.

Şəkil 5. Fotoqrammetrik blok

Daxili, xarici və qarşılıqlı səmtləşmə elementləri distorsiya parametrləri, təyin edildikdən sonra şəkil üzərində istənilən nöqtənin koordinatlarını düz fotoqrammetrik kəsdimə üsulu ilə təyin etmək mümkündür. Fotoqrammetrik kəsdimənin mahiyyəti belədir: S_1 və S_2 mərkəzlərindən çəkilmiş P_1 və P_2 şəkilləri üzərində ərazinin hər hansı bir M nöqtəsinin m_1 və m_2 təsvirləri mövcuddur (Şək. 6).

Şəkil 6. Düz fotoqrammetrik kəsdimə

A nöqtəsinin koordinatlarını $OXYZ$ sistemində təyin etmək lazımdır (şəkillərin bu sistemə görə vəziyyəti bəllidirsə). Bunun üçün aşağıdakı tənliklər sistemini həll etmək lazımdır:

$$\left. \begin{aligned} X_A &= X_{S_1} + N_1 X_1 = X_{S_1} + B_X + N_2 X_2 \\ Y_A &= Y_{S_1} + N_1 Y_1 = Y_{S_1} + B_Y + N_2 Y_2 \\ Z_A &= Z_{S_1} + N_1 Z_1 = Z_{S_1} + B_Z + N_2 Z_2 \end{aligned} \right\} \quad (4)$$

Burada,

$$\left. \begin{aligned} N_1 &= \frac{B_X Y_2 - B_Y X_2}{X_1 Y_2 - Y_1 X_2} = \frac{B_X Z_2 - B_Z X_2}{X_1 Z_2 - X_2 Z_1} = \frac{B_Y Z_2 - B_Z Y_2}{Y_1 Z_2 - Z_1 Y_2} \\ N_2 &= \frac{B_X Y_1 - B_Y X_1}{X_1 Y_2 - Y_1 X_2} = \frac{B_X Z_1 - B_Z X_1}{X_1 Z_2 - X_2 Z_1} = \frac{B_Y Z_1 - B_Z Y_1}{Y_1 Z_2 - Z_1 Y_2} \end{aligned} \right\}; \quad (5)$$

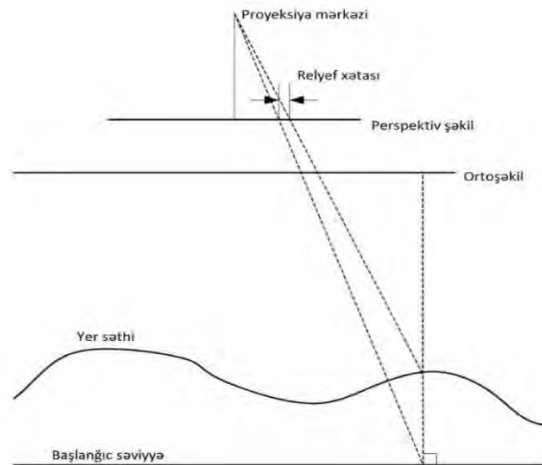
B_X, B_Y və B_Z – proyeksiya mərkəzləri arasında koordinat fərqləridir.

Bu prinsiplə fotosəkilin piksel ölçülərinin sayından asılı olaraq, ərazi və ya obyektin səthinin hər bir nöqtəsinin koordinatları təyin edilir. Bu da, nöqtələr buludunun yaradılması (Şək.7) və ərazinin üçölçülü modeli deməkdir. Lakin bu, kifayət qədər zaman tələb edən bir işdir. Yəni, çəkilişin keyfiyyətindən, şəkillərin sayından və ərazinin ölçüsündən asılı olaraq, bir neçə dəqiqədən bir neçə saata qədər zaman ala bilər.

Şəkil 7. Sıxlaşdırılmış nöqtələr buludu

Üçölçülü modeldən başqa, çəkilmiş fotosəkillərdən ərazinin ortofotoplanının da əldə edilməsi mümkündür. Bu, şəkillərin bir-birinə tikilməsi ilə fotoplanın hazırlanmasıdır. Çəkiliş mərkəzi proyeksiya metodu ilə yerinə yetirildiyindən, çəkilmiş şəkillərin hər birində relyefin və digər ərazi obyektlərinin hündürlük fərqləri ilə əlaqədar xətlər yaranır (Şək. 8). Yəni, nöqtələr yüksəklik fərqlərinə görə yanlış koordinatlarda proyeksiyanı.

Şəkil 8. Relyefin təsiri ilə yaranan xəta

Ərazinin üçölçülü modelindən (Şək. 9) və ya relyefin rəqəmli modelindən istifadə etməklə bu xətlər aradan qaldırıla bilər. Xətlərdən azad olmuş hər bir şəklın növbəti mərhələdə bir-biri ilə birləşdirilməsindən sonra ortofotoplan əldə olunur [10].

Şəkil 9. Ərazinin üçölçülü modeli

Ortofotoplanların hazırlanması da müəyyən vaxt tələb edən əməliyyatdır. Son zamanlar bəzi proqram təminatlarında relyefin hazır rəqəmli modelindən istifadə etməklə (və ya etməməklə) çəkilmiş fotosəkillərdən qısa zaman ərzində (nisbətən aşağı dəqiqlikdə) operativ olaraq, ərazinin ortofotoplanını hazırlamaq mümkündür ki, bu da PUA-lar vasitəsilə əldə edilmiş şəkillərin hərbi əməliyyatlarda tətbiqi perspektivini daha da artırır.

Nəticə

Kartoqrafik təyinatlı fotoqrammetriya texnologiyaları kifayət qədər inkişaf etmişdir. Bu istiqamətdə real zaman rejimində videotəsvirdən istifadə etməklə müşahidə olunan düşmən hədəfinin koordinatlarının təyin edilməsi məsələsi perspektiv sayıla bilər.

Çoxpərli PUA vasitəsilə fotoqrammetriya metodlarından istifadə etməklə hər hansı görünməyən yerüstü obyekt və ya düşmən hədəflərinin koordinatlarının operativ əldə edilməsi mümkündür. Bu koordinatları komanda məntəqəsinə ötürməklə yüksəkdəqiqlikli zərbə vasitələrinin atışını idarə etmək, həmin hədəfi bir atəşlə vurmaq mümkündür. Bu istiqamətdə tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsi zərurəti var.

Ədəbiyyat

1. Баранов А.Р., Маслак Ю.Г., Ягодинец В.И. Военная топография в служебно-боевой деятельности оперативных подразделений. М.: Академический Проект, 2005, 160 с.
2. Бутин В.В. Дистанционно пилотируемые летательные аппараты как источник данных ДЗЗ // Геоматика, 2013, №3, с. 24–27.
3. Варварина Е.А. Использование беспилотных летательных аппаратов для построения ортофотопланов линейных объектов // Науки о Земле, 2012, №2, с.66–70.
4. Петров М.В. Практический опыт использования БПЛА SwingletCam // Геопрофи, 2013, №2, с.42–44.
5. Lin Zongjiana, Su Guozhong, Xie Feifei. UAV borne low altitude photogrammetry system. // XXII ISPRS Congress, 25 August – 01 September 2012, Melbourne, Australia, 99–112 pp.
6. Nəsimov Y.Ə., Əmənov R.R. Ərazinin müşahidə şəraitinin CİS texnologiyaları ilə tədqiqi imkanları // Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər, 2015, № 1(1), s.104.
7. Загорский М.Ю., Богданов В.Л., Гарманов В.В., Королева В.П., Рябов Ю.В. Математическая модель снимков стереопары и алгоритм восстановления рельефа местности на ее

основе // Современные проблемы дистанционного зондирования Земли из космоса, 2015, № 3, с.56.

8. Фотограмметрическая калибровка цифровых съемочных камер. Вики-Фотограмметрия (Online). ЗАО Ракурс, 2016, 280 с.

9. Назаров А.С. Фотограмметрия. Минск: Тетра Системс, 2010, 368 с.

10. Derenyi E.E. Photogrammetry: the concepts. Department of Geodesy and Geomatics Engineering University of New Brunswick, 1996, 224 p.

Аннотация

Анализ возможностей применения методов фотограмметрии для обнаружения ненаблюдаемых военных объектов

Эльшан Гашимов

В статье проведен анализ технологии фотограмметрии, исследованы возможности применения методов фотограмметрии для обнаружения ненаблюдаемых военных объектов.

Ключевые слова: фотограмметрия, ненаблюдаемая цель, обнаружение, БПЛА, ортофотоплан, 3D модель.

Summary

The opportunities of applying photogrammetry methods for detecting unobservable military objects

Elshan Hashimov

Photogrammetry technology has been analysed in the article, the opportunities of applying photogrammetry methods have been investigated for detecting unobservable military objects.

Keywords: photogrammetry, unobservable target, detection, UAV, orthophotoplan, 3D model.

Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 23.09.2017

Çapa qəbul edilmişdir: 28.09.2017

UOT351/354,521

HƏRBİ COĞRAFI İNFORMASIYA SİSTEMİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN TOPOQRAFİK XƏRİTƏLƏRİN BÖLGÜ VƏ NOMENKLATURA SİSTEMLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

tex.e.d., professor Məqsəd Qocamanov¹

İlqar Musayev²

¹*Bakı Dövlət Universiteti*

²*Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi*

E-mail: mgodja@yandex.ru¹

ilqar-refiler@rambler.ru²

Xülasə. Məqalədə Hərbi Coğrafi İnformasiya Sisteminin (HCİS) topoqrafik məlumat bazasında və Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı (NATO – North Atlantic Treaty Organization) hərbi bloku dövlətlərində istifadə olunan topoqrafik xəritələrin bölgü və nomenklatura sistemlərinin müqayisəli təhlili aparılır. Həmçinin beynəlxalq təcrübədən bəhrələnərək HCİS-in texniki imkanları nəzərə alınmaqla ölkə daxilində Sovet, beynəlxalq əməliyyatlarda isə NATO xəritə bölgüsü və nomenklatura sisteminin tətbiq olunmasına dair tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: Hərbi coğrafi informasiya sistemi, topoqrafik məlumat bazası, topoqrafik xəritələrin bölgü və nomenklatura sistemi.

Giriş

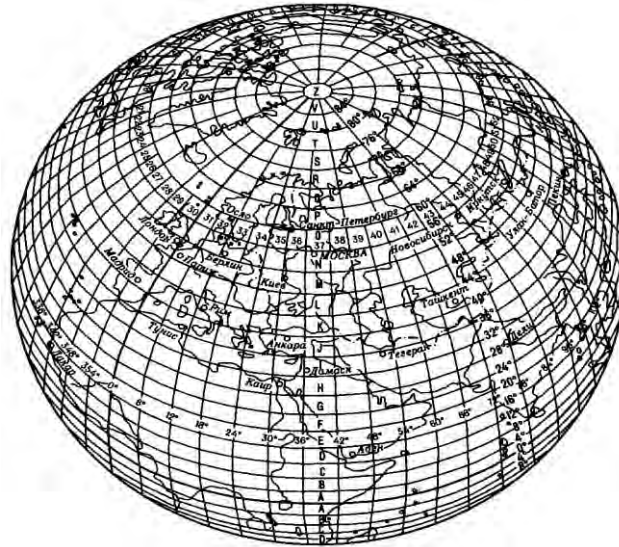
Hazırda inkişaf etmiş ölkələrin ordularında əməliyyatların planlaşdırılması və keçirilməsi, genişmiqyaslı kəşfiyyat fəaliyyətlərinin aparılması, effektiv idarəetmə, analitik proqnozlaşdırma, müasir silahların tətbiqi, lojistik təminat və s. kimi məsələlərdə HCİS-in imkanlarından geniş istifadə olunur. Hərbi məqsədlər üçün yaradılan coğrafi informasiya sisteminin əsasını müvafiq Topoqrafik məlumat bazası (TMB) təşkil edir. Topoqrafik məlumat bazasının (Topographic database) əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, burada təqdim olunan geoməkan məlumatlar cari zaman müddətində (real-time) ərazinin kompleks təhlillərinin aparılmasına imkan yaradır. Həmçinin topoqrafik məlumatlar bazası HCİS-in mərkəzini ifadə etməklə yanaşı, bütün növ rəqəmsal topoqrafik xəritələr, coğrafi obyektlərin əsas xüsusiyyət və əlamətləri (atributları) burada cəmləşdirilir. HCİS-in TMB-yə və coğrafi portalına girişi olan, bu sistemdən istifadə edən mütəxəssis zabit və operator heyətindən burada tətbiq olunan topoqrafik xəritələrin bölgü və nomenklatura sistemini bilmələri tələb olunur.

1: 1 000 000 miqyaslı Beynəlxalq xəritə vərəqlərinin bölgü və nomenklatura sistemi.

Topoqrafik xəritələrin müxtəlif miqyaslarda vərəqlərə bölünməsi meridian və paralellər vasitəsilə həyata keçirilir. Meridian və paralellər üzrə bölünmə qaydasına xəritələrin bölünmə sistemi deyilir. Bölünmə nəticəsində alınmış xəritə vərəqlərinin adlandırılması (işarələnməsi) isə nomenklatura sisteminin mahiyyətini təşkil edir. Nomenklatura latın sözü olub, “adlar-ünvanlar siyahısı” deməkdir.

Topoqrafik xəritə vərəqinin nomenklaturası onun şimal çərçivəsinin yuxarı hissəsində göstərilir. Bu növ xəritələrin bölünmə və nomenklatura sisteminin əsasını 1:1 000 000 miqyaslı xəritə vərəqlərinin bölünmə və nomenklatura sistemi təşkil edir. 1:1 000 000 miqyaslı topoqrafik xəritə vərəqlərinin bölgü və nomenklaturası bütün dünya ölkələrində eyni qəbul edildiyindən Beynəlxalq bölgü və nomenklatura sistemi adlanır. Bu bölgüyə görə Yer kürəsi 6°-dən bir meridianlarla 60 sütuna və 4°-dən bir paralellərlə qurşaqlara (sıralara) bölünür. Sütunlar 180° meridiandan başlayaraq şərq istiqamətində 1–60 ərəb rəqəmləri, qurşaqlar isə ekvator qütblərə doğru latın əlifbasının A – V hərfləri ilə işarələnir (Şək. 1). Beynəlxalq nomenklatura sistemində 1:1000 000 miqyaslı xəritə vərəqlərinin nomenklaturası iki işarədən – hərf və rəqəmdən ibarətdir. Məsələn, K–38. Burada, K hərfi həmin xəritə vərəqinin yerləşdiyi qurşağın işarəsini, 38 rəqəmi isə müvafiq sütunun nömrəsini göstərir.

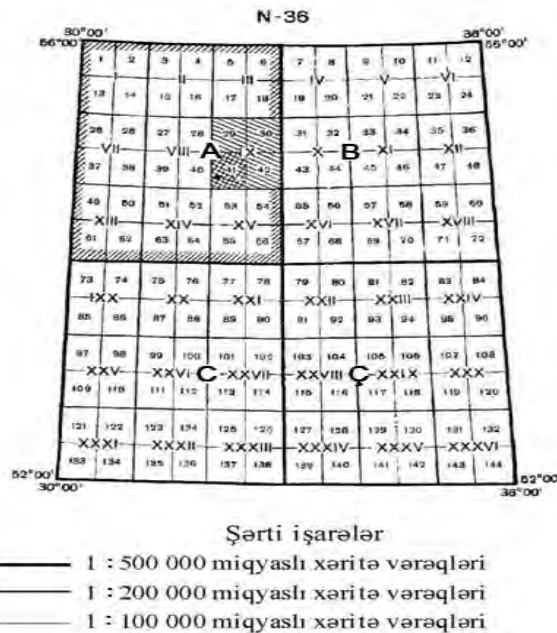
Beynəlxalq təcrübədə xəritə vərəqinin şimal, yaxud cənub yarımkürəsində yerləşməsindən asılı olaraq nomenklaturaların önünə N (North) və ya S (South) hərfləri əlavə edilir. Məsələn, NK–38.

Şəkil 1. 1 : 1 000 000 miqyaslı Beynəlxalq xəritə vərəqlərinin bölünmə sxemi

Ölkəmizin Silahlı Qüvvələrində və mülki təşkilatlarında istifadə olunan topoqrafik xəritələrin bölgü və nomenklatura sistemi

Azərbaycanda hərbi və mülki təşkilatlarda istifadə olunan topoqrafik xəritələr üçün tətbiq olunan nomenklatura bölgü sistemi üzrə milyonluq xəritənin bir vərəqində en və uzunluq dairələrinin ölçüləri 2°x 3° olan 4 vərəq 1 : 500 000 miqyaslı, 40' x 1° olan 36 vərəq 1 : 200 000 miqyaslı və 20' x 30' olan 144 vərəq 1 : 100 000 miqyaslı xəritə yer alır (Şək. 2).

Şəkil 2. 1 : 1 000 000 miqyaslı xəritə vərəqində 1 : 100 000, 1 : 200 000 və 1 : 500 000 miqyaslı xəritə vərəqlərinin yerləşməsi və işarələnməsi

Beşyüzminlik vərəqlər milyonluq vərəq üzərində Azərbaycan əlifbasının A, B, C, Ç hərfləri ilə, ikiyüzminlik vərəqlər I-dən XXXVI-ya qədər roma rəqəmləri ilə, yüzminlik vərəqlər isə 1-dən 144-ə qədər ərəb rəqəmləri ilə işarələnilir.

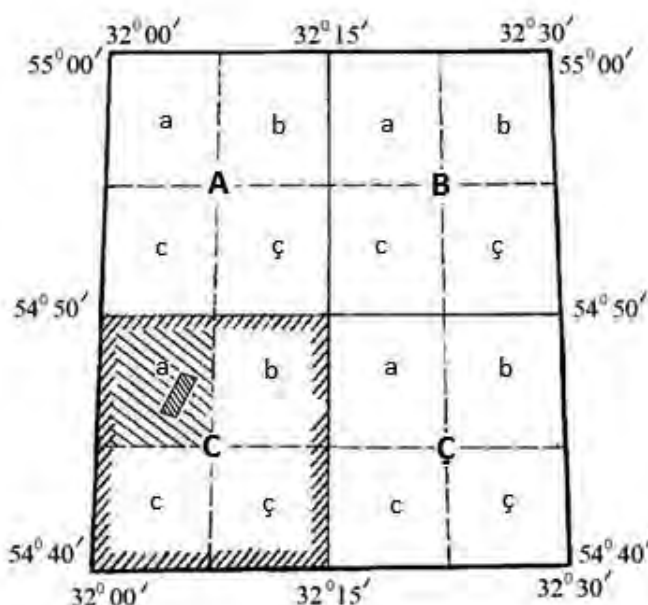
1 : 500 000, 1 : 200 000 və 1 : 100 000 miqyaslı xəritə vərəqlərinin nomenklaturası onların daxil olduğu milyonluq vərəqin nomenklaturasının sonuna həmin vərəqlərin işarələndiyi hərf və ya rəqəmi əlavə etməklə alınır. Məsələn, şəkil 2-də nomenklaturası N–36 olan milyonluq vərəq üzərində işarələri A, IX, 41 olan ştrixlənmiş vərəqlərin nomenklaturası və miqyası belə olacaqdır:

- K–39 – A, miqyas: 1 : 500 000;
- K–39 – IX, miqyas: 1 : 200 000;
- K–39 – 41, miqyas: 1 : 100 000.

1 : 100 000 miqyaslı xəritə vərəqi, en və uzunluq dairələri üzrə ölçüləri 10' x 15' olan 4 ədəd 1 : 50 000 miqyaslı vərəqdən, 1 : 50 000 miqyaslı xəritə vərəqi isə en və uzunluq dairələri üzrə ölçüləri 5' x 7' 30" olan 1 : 25 000 miqyaslı 4 vərəqdən ibarətdir (Şək. 3).

1 : 50 000 miqyaslı vərəqlər yüzminlik vərəq üzərində A, B, C, Ç hərfləri ilə, 1 : 25 000 miqyaslı vərəqlər əlliminlik vərəq üzərində a, b, c, ç hərfləri ilə işarə olunur. Buna uyğun olaraq, 1 : 50 000 miqyaslı vərəqin nomenklaturası, daxil olduğu yüzminlik vərəqin nomenklaturasının (məsələn, N–36–41) sonuna tire işarəsindən sonra A, B, C, Ç hərflərinin hər hansı birini əlavə etməklə alınır. Məsələn, şəkil 3-də ştrixlənmiş və “C” hərfi ilə işarələnmiş vərəqin nomenklaturası –C, miqyası isə 1 : 50 000-dir. Eləcə də, 1 : 25 000 miqyaslı vərəqin nomenklaturasını yazmaq üçün onun daxil olduğu əlliminlik vərəqin nomenklaturasının sonuna a, b, c, ç hərflərinin hər hansı birini əlavə etmək lazımdır. Şəkildə ştrixlənmiş və “a” hərfi ilə işarələnmiş iyirmibeşminlik vərəqin nomenklaturası N–36–41-C-a olacaqdır [1, s.63–66].

N–36–41

Şəkil 3. 1 : 100 000 miqyaslı xəritə vərəqində 1 : 50 000 və 1 : 25 000 miqyaslı xəritə vərəqlərinin yerləşməsi və işarələnməsi

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində və mülki təşkilatlarında istifadə olunan topoqrafik xəritələrin bölgü və nomenklatura sistemi öz sadəliyinə görə NATO hərbi bloku ölkələrində tətbiq olunan topoqrafik xəritələrin bölgü və nomenklatura sistemindən fərqlənir.

Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı hərbi blokunda istifadə olunan topoqrafik xəritələrin bölgü və nomenklatura sistemi

NATO hərbi blokuna daxil olan hər bir ölkənin topoqrafik xəritələrinin özünəməxsus bölgü və nomenklatura sistemi mövcuddur. Buna baxmayaraq, blok daxilində xəritələrin oxunması üçün xüsusi

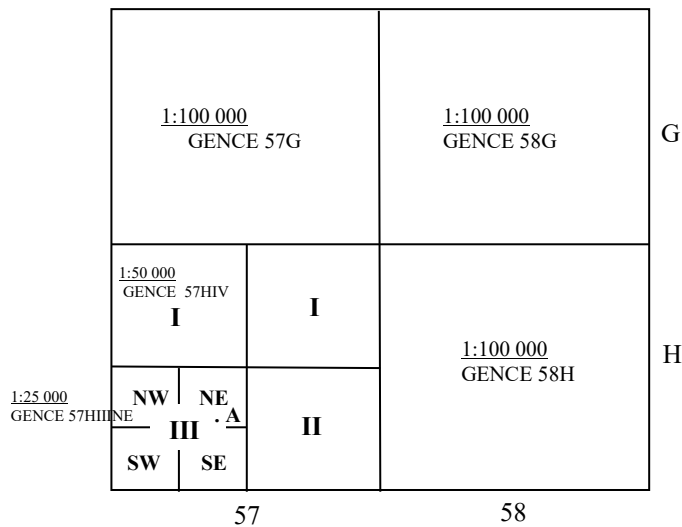
standartlaşdırma müqavilələri – “STANAG”lar (Standardization Agreements) tətbiq olunur. NATO standartlarına uyğun topoqrafik xəritələr üçün dörd miqyas – 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000 və 1:250 000 qəbul edilmişdir [2, s.12].

NATO hərbi bloku ölkələri üçün tətbiq olunan 2211 nömrəli xəritə standartının tələblərinə əsasən 1:250 000 miqyaslı xəritə vərəqləri coğrafi en dairəsindən asılı olaraq 1:1000 000 miqyaslı xəritə vərəqini 12 və ya 16 bərabər hissəyə ayırmaqla alınır və yeni alınmış vərəqlər 1–12 və ya 1–16 rəqəmləri ilə nömrələnir. Bölünmə nəticəsində alınan 1:250 000 miqyaslı xəritə vərəqlərinin ölçüləri 1°30' x 1° təşkil edir [3, s.79 (5–1)]. Bəzi hallarda ölkə və ya bölgənin sərhədlərinin tam əhatə edilməsi məqsədilə qonşu vərəqlər birləşdirilir. 1:250 000 miqyasda xəritə vərəqinin nomenklaturası yazılarkən ilk olaraq həmin xəritədə iri yaşayış məntəqələrindən ən böyüyünün adı, sonra isə milyonluq xəritə daxilində yerləşmə sırası (ərəb hərfləri ilə) verilir. Məsələn, **GENCE NK3812**.

NATO və başqa tərəfdaş ölkələrin silahlı qüvvələrinin birgə əməliyyatları zamanı eynimiqyaslı xəritə vərəqlərinin nomenklaturalarının göstərilməsi məqsədilə hərf-rəqəm kodlarından istifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan ərazisinə aid edilən xəritələr üçün N725 kodu götürülür. Burada:

- N – əsas ərazi (keçmiş SSRİ ərazisi);
- 7 – xəritənin miqyası (1:50 000);
- 2 – bölgə (Qafqaz);
- 5 – xəritə vərəqinin aid olduğu dövlət (Azərbaycan) ifadə edilir.

1:100 000 miqyaslı xəritə vərəqinin ölçüləri en və uzunluq dairələri üzrə 30' x 30' təşkil edir. Xəritə vərəqlərinin nomenklaturaları 1:250 000 miqyaslı xəritədə ən böyük yaşayış məntəqəsinin adını öndə göstərməklə uyğun rəqəm və hərf işarələri ilə (sütun və sıralar üzrə) verilir. Məsələn, **GENCE 58G** (Şək. 4).

Şəkil 4. NATO hərbi bloku ölkələrinin 1:100 000, 1:50 000 və 1:25 000 miqyaslı xəritə vərəqlərinin bölünmə və nomenklatura sxemi

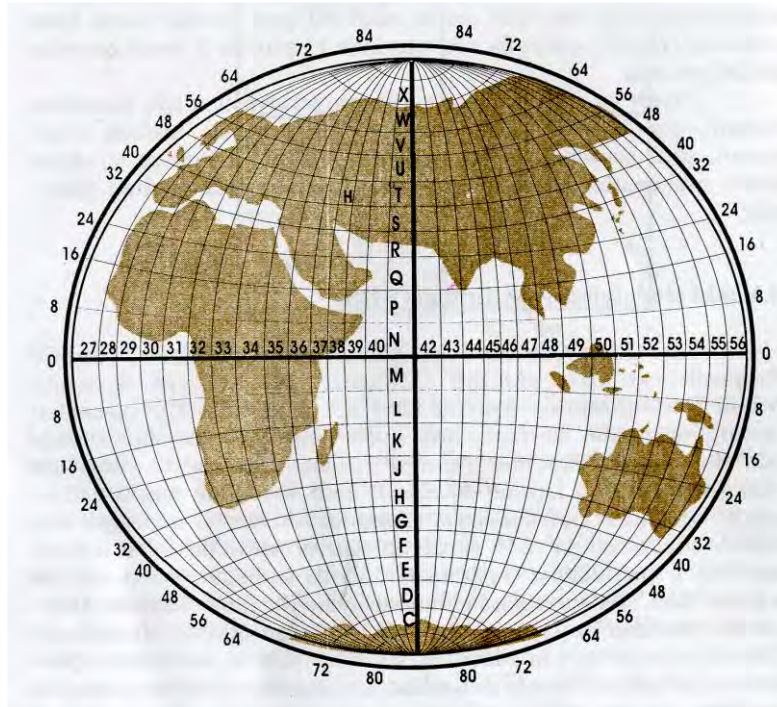
1:50 000 miqyaslı xəritə vərəqləri 1:100 000 miqyaslı xəritə vərəqlərinin 4 bərabər hissəyə bölünməsi yolu ilə alınır və xəritənin şimal-şərq hissəsindən başlayaraq, saat əqrəbi istiqamətində roma rəqəmləri ilə I – IV işarələnir. Məsələn: **GENCE 57HIV**. Bu miqyasda xəritə vərəqinin en və uzunluq dairələri üzrə ölçüləri 15' x 15' təşkil edir.

1:25 000 miqyaslı xəritə vərəqləri isə 1:50 000 miqyaslı xəritə vərəqlərinin 4 bərabər hissəyə bölünməsi ilə alınır və bölünmüş hissələr üfün cəhətlərinə görə NW (North-West, şimal-qərb), NE (North-East, şimal-şərq), SE (South-East, cənub-şərq), SW (South-West, cənub-qərb) kimi işarələnir. Məsələn: A nöqtəsinin yerləşdiyi 1:25 000 miqyaslı xəritənin nomenklaturası **GENCE 57HIII NE** olaraq yazılır. 1:25 000 miqyaslı xəritə vərəqinin en və uzunluq dairələri üzrə ölçüləri 7' 30" x 7' 30" bərabərdir.

Hərbi Şəbəkə İstinad Sistemi

Yuxarıda şərh edilən bölgü və nomenklatura sistemindən başqa hərbi əməliyyatların mütəşəkkil keçirilməsi məqsədilə xüsusi hərbi istinad sistemindən də istifadə olunur.

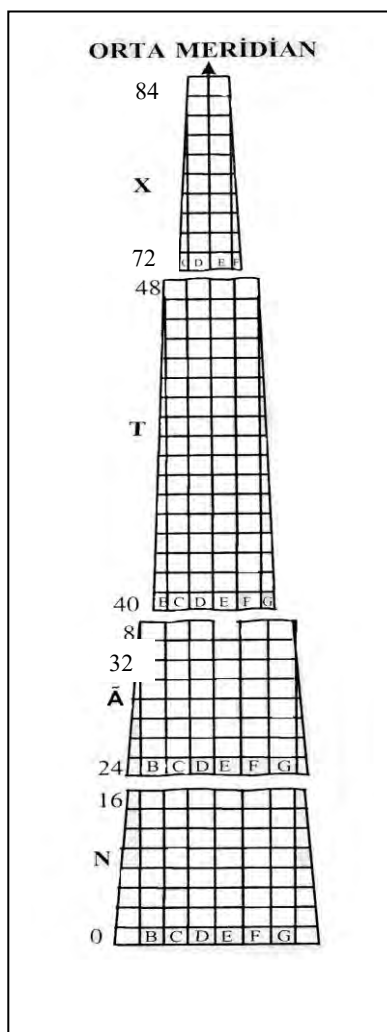
NATO Cavabdehlik Ərazisi NAOR (NAOR – İn NATO Area Of Responsibility) üzrə “MGRS (Military Grid Reference System)” Hərbi Şəbəkə İstinad Sistemi (HŞİS) vahid hədəfgöstərmə sistemi olaraq qəbul olunmuşdur. Bu sistemdən planlaşdırma və idarəetmə sənədlərinin tərtib olunmasında geniş istifadə edilir. Sistemin özəlliyi ondan ibarətdir ki, obyektin yeri tərəflərinin uyğunluğu 100 km olan kvadratlar üzrə təyin edilir. Hədəfgöstərmə sistemində hər bir kvadrat 80° cənub en dairəsi ilə 84° şimal en dairəsi aralığında yerləşir və bu ərazi meridianlarla 6° -dən bir sütunlara və paralellərlə 8° -lik qurşaqlara bölünür. Sütunlar 180° -lik meridiandan şərq istiqamətində 1–60 aralığında nömrələnir. Trapesiyaları müəyyən edən bu sütunlar Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində istifadə olunan milyonluq xəritənin trapesiya sütunu ilə eynilik təşkil edir. 8° -lik qurşaqlar (yalnız 72° – 84° meridianlar aralığında) 12° ölçüsündə götürülür) 80° cənub en dairəsindən başlayaraq şimal istiqamətində ingilis əlifbasının (I və O hərfləri 1 və 0 ədədinə bənzədiyinə görə istisna olmaqla) C-dən X-dək böyük hərflərlə işarələnir (Şək. 5). Antarktida ərazisinə düşən trapesiyalar A və B hərfləri ilə, Arktika ərazisinə düşən trapesiyalar Z və Y hərfləri ilə göstərilir. Trapesiya sütunları isə ərəb rəqəmləri ilə nömrələnir [3, s.38–45]. Məsələn, şəkil 5-də H nöqtəsi 38T adlı trapesiyada yerləşir.

Şəkil 5. Yer kürəsinin Hərbi Şəbəkə İstinad Sistemi ilə işarələnməsi

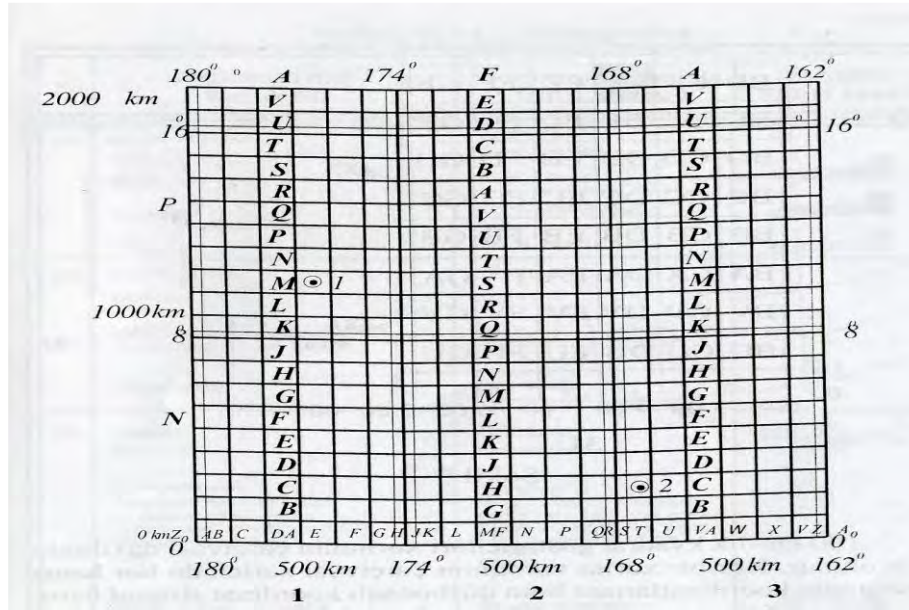
Bu sistem üzrə verilən koordinatlar obyektin xəritə üzrə təyin olunmuş və nömrələnmiş koordinatlarıdır [4, s.5].

HŞİS-də göstərilən trapesiyalar tərəfləri 100 km olan kvadrat damalara bölünür. Bu kvadrat damalar yerləşdikləri sütun və sıralara görə hərflərlə göstərilir. Sütunlar orta meridiانا görə qərb hissədən şərqə doğru A, B, C, D, E, F, G hərfləri ilə işarələnir (Şək. 6). Bu nömrələmə sistemində ekvator-dan qütblərə doğru yaxınlaşdıqca trapesiyaların daralması və ona görə də sütunların yığılması baş verir. Sistemdə üç 6° -lik sütunun birləşməsi aparıldığından onların işarələnməsi ardıcılığı da hər 18° -dən bir təkrarlanır.

Şəkil 6. HŞİS-in uzunluq dairəsi üzrə nömrələnmə sxemi

Tərəflərinin uzunluğu 100 km olan kvadratlar şəbəkəsi sıraları ekvator xəttindən şimala və cənuba doğru ingilis əlifbasının böyük hərfləri ilə nömrələnir və bu zaman A–V və ya F–E olan 20 hərfdən istifadə olunur. Tək nömrəli (1, 3, 5,...59) zonalar üzrə 100 kilometrlik kvadratlar A hərfindən, cüt nömrəli (2, 4, 6,..., 60) zonalar üzrə isə F hərfindən başlayaraq nömrələnir. Ərazi kvadratının hansı trapesiyada olmasını müəyyən etmək üçün kvadratın adından əvvəl trapesiyanın adı göstərilir. Məsələn, 1 və 2 nömrəli obyektlərin yerləşdiyi kvadratlar uyğun olaraq 1 PEM və 2 NTC kimi yazılır (Şək. 7).

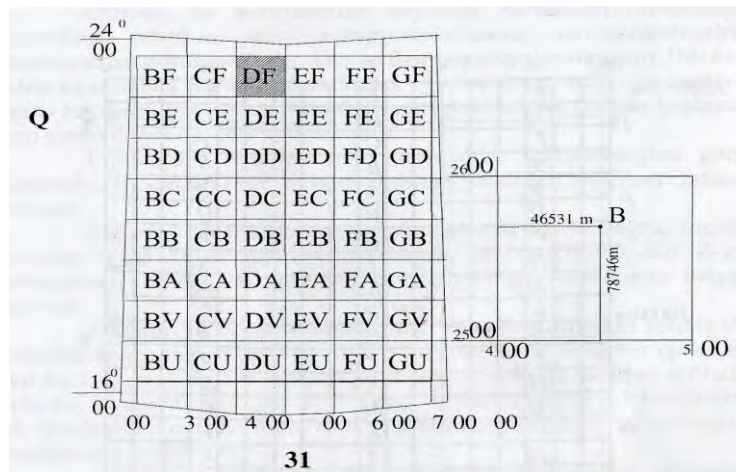

Şəkil 7. HŞİS zonası daxilində nömrələmə sxemi

Taktiki bölmələrə hədəfgöstərmə zamanı, adətən, trapesiyanın adı ixtisar edilir. Dəqiq hədəfgöstərmədə obyektə olan məsafə 100 kilometrlik kvadratin cənub və qərb tərəfləri üzrə 1000 m, 100 m, 10 m və ya 1 m dəqiqliklə göstərilə bilər. "B" nöqtəsinin təyin olunma dəqiqliyindən asılı olaraq koordinatları aşağıdakı kimidir (Şək. 8):

- 1000 m dəqiqliklə – 31QDF 4678;
- 100 m dəqiqliklə – 31QDF 465 787;
- 10 m dəqiqliklə – 31QDF 4653 7874;
- 1 m dəqiqliklə – 31QDF 46531 78746.

WGS-84 koordinat sistemində tərtib edilmiş və üzərinə HŞİS çəkilmiş xəritələrdən fərqli olaraq CK-42 koordinat sistemli xəritələr üzrə nöqtənin tam düzbucaqlı koordinatlarının təyin edilməsi $x=4\ 358\ 195$, $y=8\ 674\ 255$ kimi göstərilir. Bu o deməkdir ki, nöqtə (hədəf və ya obyekt) "x" absis oxu üzrə ekvator xəttindən 4 358 km 195 m şimalda, "y" ordinat oxu üzrə aid olduğu 8-ci 6⁰-lik zonanın ox meridianından 174 km 255 m şərqdə yerləşir ($674\ 255\ m - 500\ 000\ m = 174\ 255\ m$). Nöqtə koordinatlarının ötürülməsini sürətləndirmək üçün qısaltılmış koordinatlardan istifadə edilir. Bunun üçün koordinatların ilk 2 ədədi atılır. Məsələn, $x = 58\ 195$, $y = 74\ 255$.

Şəkil 8. HŞİS üzrə koordinatların təyinedilmə sxemi

Nəticə

Aparılan təhlillərdən aydın olur ki, hərbi məqsədli CİS-in topoqrafik məlumat bazasına daxil edilməsi planlaşdırılan CK–42 və WGS–84 koordinat sistemlərində tərtib edilmiş xəritələrdə HŞİS-in göstərilməsi məqsədəuyğundur. Çünki üzərinə HŞİS çəkilmiş topoqrafik xəritələrdən istifadə etmək əlverişlidir və onların köməyi ilə uzaq məsafələrə koordinatların operativ ötürülməsi mümkün olur.

HCİS-in məlumat bazasının əsasını təşkil edəcək topoqrafik məlumat bazası üçün xəritələrin təklif olunması məqsədilə Krasovski referens ellipsoidi əsasında hazırlanmış CK–42 koordinat sistemi və WGS–84 ümumi ellipsoidinə bağlanmış koordinat sisteminin parametrləri arasında fərqli cəhətlər nəzərə alınmalıdır (cədvəl 1).

Təklif olunur ki, sadəliyi nəzərə alınmaqla ölkə daxilində Sovet xəritə bölgüsü və nomenklatura sistemi, beynəlxalq əməliyyatlar üçün isə NATO xəritə bölgüsü və nomenklatura sistemi tətbiq edilsin, eyni zamanda hərbi idarəetmə sistemində uzaq məsafələrə operativ koordinat ötürmək üçün xəritələr üzərinə Hərbi Şəbəkə İstinad Sisteminin (MGRS-Military Grid Reference System) çəkilsin.

Cədvəl 1

CK–42 və WGS–84 koordinat sistemlərinin əsas texniki göstəriciləri

Sıra №-si	Texniki göstəricilər	CK–42 koordinat sistemi	WGS–84 koordinat sistemi
1	Geosentrik (üçölçülü-X,Y,Z) koordinat sistemi	-	WGS-84
2	Toposentrik (x,y) müstəvi düzbucaqlı koordinat sistemi	CK-42	WGS-84
3	İstinad olunan ellipsoidin adı, yarımoxları və hesablanma ili	Krasovski referens ellipsoidi, böyük yarımox: a = 6378 245 m, kiçik yarımox: b = 6 356 863 m, 1940-cı il	WGS–84 ümumi ellipsoidi, böyük yarımox: a = 6 378 137 m, kiçik yarımox: b = 6 356 755 m, 1984-cü il
4	Başlangıç səviyyə səthi	Baltik dənizinin orta səviyyəsi	NATO dövlətləri üçün Atlantik okeanı dənizlərinin, o cümlədən Aralıq dənizinin orta səviyyəsi
5	Kartoqrafik proyeksiya	Qauss-Krüger bərabərbucaqlı köndələn silindrik proyeksiya	UTM (Universal Transverse Merkator) Universal köndələn merkator proyeksiyası
6	Topoqrafik şərti işarələr sistemi	Azərbaycan (keçmiş Sovet) standartlı şərti işarələr sistemi	ISO (International Organization for Standartization) standartlı şərti işarələr sistemi
7	Topoqrafik xəritələrin bölünməsi və nomenklatura sistemi	1:1000 000 (6 ⁰ x4 ⁰) 1:500 000 (3 ⁰ x2 ⁰) 1:200 000 (1 ⁰ x4 ⁰) 1:100 000 (30 ⁰ x20 ⁰) 1:50 000 (15 ⁰ x10 ⁰) 1:25 000 (7 ⁰ 30 ⁰ x5 ⁰)	1:1000 000 1:500 000 1:250 000 (1 ⁰ 30 ⁰ x1 ⁰) 1:100 000 (30 ⁰ x30 ⁰) 1:50 000 (15 ⁰ x15 ⁰) 1:25 000 (7 ⁰ 30 ⁰ x 7 ⁰ 30 ⁰)
8	Hərbi Şəbəkə İstinad Sistemi	-	MGRS (Military Grid Reference System)

Ədəbiyyat

1. Mikayılov K., Hərbi Topoqrafiya, 2015-ci il, 351 s.
2. “NATO topoqrafik xəritələri üzrə iş” tədris vəsaiti, 2004-cü il, 75 s.
3. Amerika Müdafiə Nazirliyi Xəritə Agentliyi, Hidroqrafiya Topoqrafiya Mərkəzi, texniki təlimnamə. “Datımlar, ellipsoidlər, koordinat şəbəkələri və şəbəkə istinad sistemləri”. The Defense Mapping Agency, Hydrographic Topographic Center, Technical manual, “Datums, ellipsoids, grids, and grid reference system”, 1987, 172 s.
4. NATO STANAG 2211 – Geodetic datums, projections, grids and grids references, 200 s.

Аннотация**Сравнительный анализ системы разделение и номенклатуры топографических карт используемые в военной геоинформационной системе****Максад Годжаманов, Ильгар Мусаев**

В статье дан научно-сравнительный анализ системы и топологии топографических карт, используемых в нашей стране по сравнению с системой разделения и номенклатуры топографических карт НАТО. Используя международный опыт и принимая во внимание технические характеристики MGRS (Military Grid Reference System), были даны рекомендации использовать советское картографическое подразделение и номенклатурную систему внутри страны, а также картографическое подразделение и систему номенклатуры НАТО в международных операциях.

Ключевые слова: военная геоинформационная система, топографическая база данных, разделение и номенклатура топографических карт.

Summary**Comparative analysis of topographical maps' division and nomenclature system used in the Military Geographic Information System****Magsad Gojamanov, Ilgar Musaev**

In the article there has been given scientific-comparative analysis of topographical maps' division and nomenclature system used in our country in comparison with division and nomenclature system of the NATO topographical maps. Benefiting from international experience and taking MGRS technical characteristics into account the recommendations have been given to use Soviet map division and nomenclature system within the country and NATO's map division and nomenclature system in international operations.

Keywords: Defence geographic information system, topographic data base, division and nomenclature system of the topographical maps.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 09.08.2017

Çapa qəbul edilmişdir: 05.09.2017

UOT 355/359

DÖVLƏTİN MÜDAFİƏ SİYASƏTİ VƏ ONUN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNDƏ HƏRBİ-SİYASİ PROSESİN YERİ VƏ ROLU

2-ci dərəcəli kapitan Vüqar Hüseynov
polkovnik Elman Səmədov

Hərbi Strategiya və Müdafiə Planlaşdırması İdarəsi

E-mail: vugar.huseynov@mod.gov.az

Xülasə. Müasir siyasi və hərbi-siyasi proseslərin təhlili dövlətin milli maraqlarının qorunmasında, dayanıqlı daxili və xarici inkişafının təminatında effektiv müdafiə siyasətinin artan rolunu göstərir. Məqalədə müasir müdafiə siyasətində istifadə olunan əsas anlayış və müddəalar, “hərbi-siyasi münasibətlər” və “hərbi-siyasi proses” anlayışlarının genezisi nəzərdən keçirilir, müdafiə siyasətinin dialektik funksiyaları izah edilir, onun həyata keçirilməsinin əsas funksiya və məqsədləri göstərilir. Məqalənin ikinci hissəsində müasir hərbi-siyasi proseslər təhlil edilir, onların əsas xarakteristikaları və məzmunu, siyasətlə dövlətin hərbi sahəsi arasındakı qarşılıqlı təsiri nəzərdən keçirilir və həmçinin dövlətin müdafiə siyasətinin həyata keçirilməsində hərbi-siyasi prosesin rolu və yeri izah edilir.

Açar sözlər: müdafiə siyasəti, siyasi proses, informasiya cəmiyyəti, hərbi-siyasi proses.

Azərbaycan Respublikasının milli maraqları və onların təmin edilməsinin əsas vasitələrinin dərk edilməsi ölkənin regional və qlobal hərbi-siyasi əlaqələr sistemində tutduğu mövqe ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının milli maraqları Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərinin, habelə insan, cəmiyyət və dövlətin tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusudur [1].

İstənilən ölkə öz milli maraqlarını müəyyən etdikdə, dünya inkişafının müasir mərhələsinin xüsusiyyətlərini, kəskin sosial-iqtisadi münaqişələri, siyasi ziddiyyətləri və yaranmış hərbi-siyasi vəziyyəti mütləq nəzərə almalıdır. İrimiqyaslı (həm nüvə, həm də adi) hərbi toqquşmaların başvermə ehtimalının aşağı səviyyədə olmasına [2], qlobal və regional problemlərin siyasi, maliyyə-iqtisadi, etnik-siyasi, demografik məsələlərlə sıx bağlı olmasına baxmayaraq, beynəlxalq münasibətlərin sabitləşdirilməsində hərbi güc hələ də effektiv qabaqçılıq rola malikdir. BMT-nin mandatı olmadan hərbi gücün tətbiqi praktikasının genişləndiyi şəraitdə, onun xarici siyasət vasitəsi və dövlətin milli maraqlarının təmin etmə aləti qismində əhəmiyyəti hələ də qalmaqdadır [3]. Dövlətin davamlı əlverişli xarici və sabit daxili inkişafı, təhlükəsizliyi və bütövlüyünün müvəffəqiyyətli təmin edilməsində effektiv müdafiə siyasəti mühüm rol oynayır. Dövlətin müdafiə siyasətinin istiqamətini və inkişafını müəyyən edən əsas amil regional və qlobal miqyasda yaranmış hərbi-siyasi vəziyyətdir.

Hərbi-siyasi vəziyyət beynəlxalq münasibətləri, daxili və xarici siyasət sahəsində dünya miqyasında baş verən və öz aralarında sıx əlaqəli olan prosesləri özündə birləşdirən mürəkkəb sistemdir. Bu səbəbdən, hərbi-siyasi vəziyyətin xarakteri yüksək dinamikliyi və meyillərin çoxluğu ilə səciyyələnir.

Hərbi-siyasi vəziyyətin xarakterini müəyyən edən komponentlər çoxluğunda müdafiə siyasəti və onun subyektləri arasındakı münasibətlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir [4].

XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəlində müdafiə siyasəti siyasi fəaliyyətin nisbətən müstəqil sahəsinə çevrilməyə başladı. O dövrün müharibələri artmış miqyaslarla, iqtisadi tələbatlarla səciyyələnirdi. Meydana iri ordular gəldi, müharibələr sırf hərbi strategiyadan siyasi sahəyə keçid etdi [5]. Müharibələrə rəhbərlik sərkərdələrdən tədricən yüksək hərbi-siyasi səviyyəli xüsusiləşmiş müəssisə və nazirliklərə, müvafiq hərbi dövlət şuralarına, komitələrə keçdi. Hərbi strategiyanın rolu yalnız silahlı mübarizəni idarə etməkdən ibarət idi.

Müharibə və hərbi işinin idarə olunmasının yeni səviyyəsi “böyük hərflə strategiya” və ya “siyasi strategiya” adlandırılırdı. Daha sonra isə meydana yeni, “müdafiə siyasəti” anlayışı gəldi [6].

Hər bir dövlət öz daxili və xarici siyasətinin spesifik hissəsi kimi müdafiə siyasətini hazırlayır, formalaşdırır və həyata keçirir. Müdafiə siyasəti hərbi quruculuğun bilavasitə həyata keçirilməsi, silahlı qüvvələrin yaradılması və hazırlanması, dövlətin hərbi təhlükəsizlik sisteminin inkişafı, müəyyən si-

yasi məqsədlərə nail olmaq üçün silahlı təcavüz vasitələrinin hazırlanması və tətbiqi, həmçinin cəmiyyət, dövlət və şəxsiyyətin həyati vacib maraqlarının hərbi güc vasitəsilə qorunması məqsədilə həyata keçirilir. Dövlətlərin müdafiə siyasəti onların hərbi doktrinaları və strategiyalarında konkretləşdirilir [7]. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının müdafiə siyasəti milli təhlükəsizlik siyasətinin tərkib hissələrindən biri olaraq, hərbi və digər sahələrdə Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarının təmin edilməsinə yönəldilir [2].

Müdafiə siyasəti çərçivəsində dövlətin əlverişli xarici və sabit daxili inkişafı məqsədilə hərbi gücün tətbiqi imkanları, zəruriliyi və həddi analitik olaraq qiymətləndirilir; cəmiyyət, dövlət və şəxsiyyətin həyati vacib maraqlarına hərbi təhlükə və təhdidlərin faktiki vəziyyəti müəyyən edilir; hərbi təhlükə və təhdidlərin neytrallaşması üçün zəruri olan hərbi gücün kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikaları müəyyən edilir; hərbi güc tətbiqinin üsul və formaları hazırlanır və praktiki həyata keçirilir, dövlətin hərbi sahədəki fəaliyyətinə siyasi idarəçilik edilir.

Müdafiə siyasəti dedikdə, müdafiə sahəsində fəaliyyət göstərən və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulan strukturların yaradılması üzrə dövlət fəaliyyəti başa düşülür.

Müdafiə siyasətinin dövlət siyasəti sistemində yeri və rolu əsas iki amillə müəyyən edilir [8]:

1) müdafiə siyasəti dövlət siyasətinin bir hissəsidir, çünki o dövlətin məqsədləri, imkanları və onun siyasi kursu ilə müəyyən edilir;

2) müdafiə siyasəti təbiətə aktiv və dinamikdir. Dövlətə əks-təsir göstərməyi bacaran, dövlətin aləti rolunda çıxış edərək onun dayağı olan və ya əksinə dövlət hakimiyyətinin əsaslarını sarsıda bilən dinamik prosesdir.

Müdafiə siyasətində iki dialektik qarşılıqlı əlaqəli funksiyaları ayırmaq olar:

– elmi-proqnozlaşdırma;

– təşkilati-idarəetmə.

Proqnozlaşdırma funksiyası müdafiə siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi zamanı nəzəri konsepsiyaların inkişafında və hərbi quruculuğun gedişinin proqnozlaşdırılmasında özünü göstərir. Elmi funksiyası isə müdafiə siyasətinin həyata keçirilməsində hərbi-siyasi qərarların mütləq şəkildə qəbulu və təshih edilməsini nəzərdə tutur. Müdafiə siyasətinin təşkilati-idarəetmə funksiyası dövlətin təhlükəsizlik konsepsiyasının həyata keçirilməsində, hərbi doktrinada və məqsədyönlü hərbi-texniki proqramların icrasında öz əksini tapır.

Hərbi doktrinanın da siyasi tərəfləri var. Buna gələcək müharibələrin xarakterinin müəyyən edilməsini, müdafiə sahəsində dövlətin qarşısında duran vəzifələri, dövlətin və silahlı qüvvələrin müharibəyə hazırlanmasını misal göstərmək olar [2]. Müdafiə siyasəti dövlət siyasəti əsasında (yuxarıdan-aşağıya) müəyyən olunur. Hərbi fəaliyyət dövlət siyasəti çərçivəsində siyasi, iqtisadi, informasiya-ideoloji, texniki və texnoloji şərtləri müəyyən edir. Müdafiə siyasəti isə müvafiq güc strukturları vasitəsilə dövlət siyasətinə (aşağıdan-yuxarıya) təsir göstərir, ərazi bütövlüyünü və dövlət suverenliyini təmin edir, bəzən isə hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qoşulur.

Müasir dövlətin müdafiə siyasəti və hərbi-siyasi prosesləri bir sıra mürəkkəb səbəb və amillər kompleksi ilə şərtlənir. Bu səbəb və amillər dövlətin həm xarici, həm də daxili siyasətində ciddi siyasi dinamikaya səbəb olur. Hazırda baş verən siyasi və hərbi-siyasi proseslərin təhlili müdafiə və dövlət siyasətləri arasında həddlərin daha şərti və qeyri-müəyyən olmasını göstərir. Hər iki proses getdikcə bir-biri ilə qarışır, müdafiə siyasəti bir tərəfdən dövlət siyasətini davam etdirir və dövlətin gücünü möhkəmləndirir, digər tərəfdən isə dövlət siyasətini məhdudlaşdırır və qabaqlayır.

Müdafiə siyasətinin həyata keçirilməsində də bir neçə funksiya mövcuddur [9]. Əsas funksiyalara dünyagörüşü, metodoloji, tərbiyə, təşkilati, səfərbərlik, koordinasiya, proqnozlaşdırma və planlı-analitik funksiyalarını aid etmək olar.

Müdafiə siyasətinin *dünyagörüşü funksiyası* vətəndaşlarda və hərbi qulluqçularda cəmiyyətin siyasi sistemi və əhəmiyyəti, onun müdafiə olunması və qorunub-saxlanmasına ehtiyacı olan ictimai dəyərlər haqqında anlayış yaradır, müdafiə siyasəti subyektlərinin fəaliyyətinin əsasını təşkil edən ideyaların, baxışların, proqram və doktrinal istiqamətlərin yaranmasına köməklik göstərir. Dövlətin hərbi-siyasi baxışları Konstitusiyada, hüquqi aktlarda və hərbi məzmunlu sənədlərdə əks etdirilir. Sadalanan

məsələlərə yetərincə əhəmiyyət verilməməsi, elmi cəhətdən zəif öyrənilməsi və mövcud doktrinal boşluqlar dövlətin müdafiə qabiliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

Müdafiə siyasətinin *metodoloji funksiyasının əsas təyinatı* dövlətin müdafiəsi üzrə vəzifələrin bütün hərbi qulluqçular, vətəndaşlar, ictimai və hərbi rəhbərlər tərəfindən düzgün elmi anlamını təmin etməkdir.

Müdafiə siyasətinin *tərbivəvi funksiyası* hərbi qulluqçularda məfkurəvi məsləklərin, həyati fəallığın və yüksək mənəvi-döyüş keyfiyyətlərinin, onların müdafiə etdiyi cəmiyyətə sadıqlılığının formalaşmasını və möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutur.

Müdafiə siyasətinin *təşkilati-səfərbərlik və koordinasiya funksiyaları* əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərir, dövlətin müdafiəsi üçün hərbi təhlükəsizlik sisteminin idarə olunmasını həyata keçirir, təhlükəsizlik şəraitinin bütün şərti dövrlərində (“dinc dövr”, “real təhdid dövrü” və “müharibə (silahlı münaqişə) dövrü”) dövlət hakimiyyətinin müvafiq vəzifələrinin icrasını koordinasiya edir.

Müdafiə siyasətinin *proqnozlaşdırma və planlı-analitik funksiyaları* vasitəsilə hərbi-siyasi vəziyyət qiymətləndirilir, dövlətin hərbi doktrinasının, o cümlədən milli təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində olan müxtəlif konsepsiyaların yaradılması üçün müvafiq informasiya və analitik məlumatlar təşkil edilir, həmçinin hərbi-siyasi hadisələrin inkişaf perspektivlərini əvvəlcədən görməyə kömək edir.

Müdafiə siyasətinin *təşkilati-idarə funksiyası* vasitəsilə müdafiə sahəsində aparılan tədqiqatların və edilən proqnozların analitik nəticələri praktiki hərbi-siyasi fəaliyyətə çevrilir. Bu funksiyanın köməyi ilə dövlətin təhlükəsizlik konsepsiyasında və hərbi doktrinasında əks olunan müvafiq hərbi-siyasi idarəçilik orqanlarının vəzifələri həyata keçirilir.

Göründüyü kimi, müdafiə siyasətinin bir çox vəzifələri mövcuddur. Bu vəzifələrin icrasına kompleks yanaşılmalı, davamlı və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməlidir. Müdafiə siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizmlərindən biri də hərbi-siyasi prosesdir.

Hərbi-siyasi proses siyasi proseslə hərbi fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqəsini təşkil edən dinamik hadisədir. Müdafiə siyasətinin subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti və münasibətləri hərbi-siyasi prosesi təşkil edir. Müdafiə siyasətinin subyektlərinə dövlət hakimiyyətinin ali orqanlarını, dövlətin hərbi-siyasi idarəetmə orqanlarını, həmçinin hərbi-siyasi birliklər və dövlətlər ittifaqı tərəfindən yaradılan orqanları misal göstərmək olar.

Beləliklə, “hərbi-siyasi proses” anlayışı müəyyən zaman və məkan çərçivəsində nizama salınmış qaydada baş verən (inkişaf etdirilən), şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönələn müdafiə siyasəti subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti və münasibətlərinin məcmusu kimi başa düşülür.

Eyni zamanda, hərbi-siyasi proses müdafiə siyasətinin müxtəlif subyektlərinin hərbi təhlükəsizlik sistemi çərçivəsində şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə fəaliyyətinin məcmusu, hərbi-siyasi dəyişikliklər silsiləsi, o cümlədən dövlətin və ya dövlətlər ittifaqının müdafiə siyasəti ilə müəyyən olunan vəziyyətlərin ardıcıl dəyişilməsi kimi başa düşülə bilər.

Dövlətlərarası qarşılıqlı münasibətlər kontekstində hərbi-siyasi proseslərin təzahür formalarına müxtəlif hərbi xarakterli tədbir və fəaliyyətləri aid etmək olar: qoşunların dövlət sərhədləri yaxınlığında yerdəyişmələri və yenidən qruplaşmaları, qoşun səfərbərlikləri, güc nümayişləri [10].

Hərbi-siyasi prosesin mərkəzi elementini (əsasını) hərbi-siyasi qərarların hazırlanması, qəbulu və həyata keçirilməsi təşkil edir. Siyasi subyekt və obyektlərin (xüsusilə də, hərbi xarakterli) daxili, həm də beynəlxalq arenada öz maraqlarının realizə edilməsi prosesində mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsi hərbi-siyasi proseslərin məzmununu müəyyən edir.

Hərbi-siyasi proseslərin məzmununa müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar siyasi proses anlayışını rəsmi və qeyri-rəsmi subyektlərin öz spesifik funksiyalarının (disfunksiyalarının) hakimiyyət sahəsində həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyətlərinin məcmusu kimi təqdim edir. Bu qəbildən olan fəaliyyətlər cəmiyyətin siyasi sisteminin inkişafına və ya süqutuna gətirib çıxarır [11]. Sözügedən yanaşmanın müəllifləri hərbi-siyasi prosesləri baza və periferik növlərə ayırır. İstənilən prosesin “baza prosesi” kimi təsnifatı üçün əsas amil vətəndaşların siyasi qərarlarının qəbuluna cəlb olunmalarının yüksək dərəcəsidir. “Periferik” proseslər ayrı-ayrı siyasi ittifaqların formalaşması dinamikasını, yerli

özünüidarəetmənin inkişafını və dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərinin icrasının forma və üsullarına güclü təsir göstərməyən başqa ünsiyyət və münasibətləri əks etdirir [11].

Digər alimlər siyasi prosesi “cəmiyyətin siyasi həyatında baş verən, davamlı olaraq bir-birini əvəz edən və öz aralarında qarşılıqlı əlaqəli olan hal və hadisələrin cəmi” [5] kimi müəyyən edir. Beləliklə, siyasi (hərbi-siyasi) prosesin mahiyyətini dövlətin mövcudluğunun əsasını təşkil edən, ictimai siyasi sisteminin vəziyyətinə və perspektivlərinə təsir edən hal və hadisələrin çoxluğu təşkil edir.

Hərbi-siyasi proseslərin məşhur tədqiqatçılarından olan C. İston başqa bir yanaşma növünü tətbiq etmişdir. O, sistem təhlili üsulu ilə hərbi-siyasi prosesi dörd əsas fazaya bölüb [12]:

- giriş – ətraf mühitin siyasi sistemə təsiri;
- konversiya – tələblərin qərara çevrilməsi;
- çıxış – fəaliyyətlərin təzahüründə sistemin reaksiyası;
- əks-əlaqə – tarazlığın başlanğıc nöqtəsinə qayıtması.

Hərbi-siyasi prosesin silsiləli keçməsinin bu modeli XX əsrin ikinci yarısında geniş yayılmışdır.

V. Pareto [13] və Q. Moska [14] hərbi-siyasi prosesi elitaların mübarizəsi mövqeyindən tədqiq etmişlər. Onlar elitanı siyasi prosesin subyekti və aparıcı qüvvəsi kimi nəzərdə tuturdu. Elitaya isə əks-elita və xalq əks-təsir göstərir.

A. Bentli siyasi prosesin dinamikasının ifadəsini vermişdir. Onun fikrincə, siyasi proses – istənilən sosial qrupların mübarizəsi və onların hakimiyyətə siyasi təzyiqinin göstərilməsidir. Siyasi prosesə iki əsas müstəvidə baxılırdı: qeyri-formal və törəmə. Qrupun ilkinliyi səbəbindən birinci müstəvi realdır. Törəmə müstəvisi isə rəsmi-institutlaşdırılmış formada mövcuddur və qrup maraqlarının proyeksiyasını ifadə edir [15]. Hərbi-siyasi prosesin məkan, zaman xarakteristikalarını özünəməxsus qrup şəkilli sosial dinamika olaraq tədqiq edən D. Trumen A. Bentlinin ideyalarını daha da inkişaf etdirmişdir. Onun fikrincə, hərbi-siyasi prosesin xarakteristikaları qruplar arasında nisbi sabitliyin bərqərar edilməsinə qədər davam edən qeyri-sabit qarşılıqlı qrup əlaqələrinin dalğavari silsiləsini təşkil edir [16].

Hərbi-siyasi prosesin tədqiqatı üçün siyasi vəziyyətin təhlili metodu da təklif edilmişdir [17]. Bu metod aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- tarixi vəziyyətlərin xarakteristikaları və qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılması;
- izah olunan vəziyyətin tipinə uyğun olan meyarı təyin edərək, vəziyyətin təsnif edilməsi;
- tarixi inkişafa və xüsusi əhəmiyyət kəsb edən amillərə əsaslanaraq, təsnif olunmuş vəziyyətin gələcək inkişafının ssenarilərinin yaradılması.

İzah olunan metodun tətbiqi tarixi vəziyyətlərin araşdırılması və XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəlində baş vermiş keçid proseslərinin tədqiqatı çərçivəsində daha faydalıdır [18]. Bu metoda əsaslanaraq, Silahlı Qüvvələrdə keçirilmiş Strateji Müdafiə İcmalı çərçivəsində Müdafiə Planlaşdırma Ssenariləri tərtib edilmişdir.

Hərbi-siyasi proseslərin gedişinin dinamikası üç əsas rejimlə xarakterizə olunur: fəaliyyət, inkişaf və tənəzzül.

Fəaliyyət rejimi siyasi sistemin bərpasını, vətəndaşlarla dövlət hakimiyyəti institutları arasında qurulmuş qarşılıqlı münasibətlərin qorunub-saxlanılmasını ifadə edir. Bu rejim növünün hərbi-siyasi tərəfi hərbi-siyasi institutların dayanıqlılığı, dövlət hakimiyyəti tərəfindən ənənəvi siyasi və hərbi idarəetmə vasitələrinin nizamlanmış şəkildə tətbiqi, hərbi-siyasi vəziyyətdə və hərbi siyasətin əsas subyektlərinin fəaliyyətində dəyişikliklərin gözlənilən nəticələri, müdafiə sahəsində konstitusiya, qanunverici, səsvermə və başqa siyasi prosedurların nizamlı qaydada icrası ilə xarakterizə olunur. Hərbi-siyasi proseslər qurulmuş dayanıqlı münasibətlərin bərpasını əks etdirir. Dəyişikliklər yalnız hərbi-siyasi proseslərin iştirakçıları arasında yaranmış ənənələrə cavab verdiyi halda edilə bilər. Edilən dəyişikliklər hərbi-siyasi prosesin iştirakçıları arasında qarşılıqlı münasibətlərin daha da dərin inkişafına xidmət etməlidir.

İnkişaf rejiminə əsasən, sistemdə dəyişikliklər baş verdiyi halda, bu sistemin tərkib elementləri və onlar arasında münasibətlərin təbəqələrə bölünməsi və zənginləşməsi baş verir. Siyasi inkişaf siyasi sistemin quruluşu və adaptasiya olunmaq qabiliyyətinin daha da mürəkkəb olmasını və ictimai həyatın digər sahələrlə qarşılıqlı ünsiyyətinin sıx olmasını nəzərdə tutur. Belə olan halda, dövlətin müdafiə

siyasətinin struktur və mexanizmləri hərbi təhlükə və təhdidlərə, meydana çıxan çağırışlara adekvat cavab vermə imkanını yeni səviyyəyə çıxarır. Hərbi-siyasi dəyişikliklərin belə xarakteri müdafiə siyasətinin subyektlərinin hərbi-siyasi vəziyyətdə baş verən dəyişikliklərə, ölkə daxilində və beynəlxalq aləmdə qüvvələrin nisbətində uyğun olaraq, fəaliyyət məqsədləri və metodlarının əvəzlənməsini ifadə edir.

Tənəzzül rejimi istənilən sistemdə baş verən dəyişikliklər nəticəsində, sistemin tərkib elementlərinin və ya onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin kəsilməsini və ya birləşməsini ifadə edir. Belə olan halda, hərbi-siyasi dəyişikliklər (məsələn, hərbi təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində maraqların ifadəsində, siyasi və hərbi elitaların seçilməsində, hərbi-siyasi qərarların qəbulunda və s.) hərbi təhlükəsizlik sisteminin bütövlüyünü təmin edən norma və şərtlərə mənfi təsir göstərir. Qeyri-müəyyənlik və mərkəzdənqaçma qüvvələri inteqrasiya üzərində üstünlük təşkil edir ki, bu da müdafiə siyasətinin subyektlərinin parçalanması və hərbi təhlükəsizlik sisteminin dağılması ilə nəticələnir. Beləliklə, qəbul olunan qərarlar hərbi-siyasi münasibətləri idarə etmək və tənzimləmək qabiliyyətini itirir, siyasi elita isə (o cümlədən, hərbi elita) sabitlik və legitimlikdən məhrum olur. Bu da, dövlətin dağılması və bütün siyasi qaydanın pozulması ilə nəticələnmə bilər.

Nəticə

Beləliklə, “hərbi-siyasi proses” kateqoriyası hərbi təhlükəsizlik siyasətinin formalaşması, fəaliyyəti və dəyişiklikliyinin izahı üçün nəzərdə tutulur. Bu proses öz maraqlarını güdən, müdafiə siyasətinin mikro və makroaktorların fəaliyyət çoxluğunun cəmindən formalaşır. Hərbi-siyasi prosesin əsas mənbəyini müdafiə sahəsində mövcud olan ziddiyyətlərin həll edilməsi üzrə fəaliyyət təşkil edir. Onun hərəkətverici qüvvələri isə şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin təhlükəsizliyi və mövcudluğundan, habelə dövlətin ərazi bütövlüyünün təminatı ilə bağlı məsələlərdən, maraq və məqsədlərdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasında baş verən hərbi-siyasi proseslərin əsas istiqamətləri və meyillərinin öyrənilməsi ölkə inkişafının siyasi və sosial-iqtisadi perspektivlərinin müəyyən edilməsi üçün çox əhəmiyyətlidir. Belə qiymətləndirmə dövlət siyasəti, hərbi quruculuq və milli təhlükəsizlik sahəsində mövcud olan qanunverici, normativ və sənəd bazasının son dərəcədə dəqiq və mükəmməl təhlili əsasında mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli, 2198 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir, müddəa 2.
2. Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinası. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 2010-cu il 8 iyun tarixli, 1029-IIIQR nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir, fəsil 5, müddəa 42.
3. Авцинова Г.И. Глобализация: понятие, тенденции развития, модели управления миром и политическая стратегия России. – М.: Красновские чтения, 2009, с. 29–42.
4. Борисенков А.А. О политике, её сущности и видах // ВВ: Проблемы общества и политики. —2013, № 4, с.82-110.
5. Тавадов Г.Т. Политология. М., 2011, с.77.
6. Соколов А.В. Политический риск: от теории к практике. М.: “Поколение”, 2009, с.144.
7. Макаров В.Е. Актуальные проблемы и основные направления совершенствования системы обеспечения безопасности Российской Федерации: монография. Таганрог: Издатель: Ступин А.Н., 2009, с.182.
8. Глотов С. А. Политология: Курс лекций. М.: 2010, с.23.
9. Функции военной политики, Военная доктрина государства – Политология наука о политике. https://uchebnikionline.com/politologia/politologiya_nauka_pro_politiku_-_gorlachmi/funktsiyi_voyennoyi_politiki.htm
10. Ильин В. В. Политология. М.: Книжный дом “Университет”, 2009, с.29
11. Пугачев В.П. Введение в политологию: учебник для студ. Вузов/ В.П. Пугачев, А.И. Соловьев. – М.: Аспект – Пресс, 2007, с.366.
12. Истон Д. Категории системного анализа политики// Антология мировой политичес-

кой мысли. Отв. ред. Т.А. Алексеева. М., 1997. Т. 2. с. 630–642.

13. Pareto, Vilfredo Manuel d'Economie politique. Oxford: Oxford University Press, 2013.

14. Mosca G. Elementi di Scienza Politica. New York; London: McGraw-Hill Book Company, Inc., 1939, 2015. 514 p.

15. Бентли А. Процесс государственного управления. Изучение общественного давления, М. Издательство Перо, 2012, с. 408.

16. Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии. М.: Аспект Пресс, 2010, с. 559.

17. Смолин О.Н. Политический процесс в современной России: учеб. пособие. М., 2006. с.76.

18. Боришполец К.П. Методы политических исследований. Учебное пособие. М.: Аспект пресс, 2010, с.94.

Аннотация

Оборонная политика государства, а также роль и место военно-политического процесса в её осуществлении Вугар Гусейнов, Елман Самадов

Анализ современных политических и военно-политических процессов показывает возросшую роль эффективной оборонной политики для достижения национальных интересов, а также обеспечения устойчивого внутреннего и внешнего развития государства. В статье рассмотрены основные понятия и положения, используемые в современной оборонной политике, генезис понятия «военно-политические отношения» и «военно-политический процесс», описаны диалектические функции оборонной политики, выделены основные функции и цели проведения оборонной политики. Во второй части статьи проведён анализ современных военно-политических процессов, описаны основные характеристики и содержание военно-политических процессов, проведена их классификация, рассмотрено взаимовлияние политики и военной сферы государства, а также описана роль и место военно-политического процесса в качестве механизма осуществления оборонной политики государства.

Ключевые слова: оборонная политика, политический процесс, информационное общество, военно-политический процесс.

Summary

Defense Policy of the state, the role and place of military-political process in its implementation Vugar Huseynov, Elman Samadov

The analysis of modern political and military-political processes shows the increased role of effective defensive policy in achievement of national interests, maintenance of steady internal and external development of the state. The article is devoted to the description of the basic concepts and principles used in the field of modern defense policy, consideration of the genesis of the concept of “military-political relations” and “military-political process”, description of the dialectic functions of the defense policy, and focusing on the basic functions and the purposes of carrying out of the defense policy. In the second part of article the analysis of modern military-political processes is carried out, the basic characteristics and the maintenance of military-political processes are described, categorized, interference of the state policy and military sphere of the state is considered, and also the role and place of military-political process as the mechanism of realization of the defense policy of the state is described.

Keywords: defense policy, political process, information society, military-political process.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 25.08.2017

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 15.09.2017

Çapa qəbul edilmişdir: 27.09.2017

UOT 355/359

QUTILƏRİN ŞUMERDƏ SONUNCU DÖYÜŞÜ

tar.ü.f.d. Allahverdi Əlimirzəyev

AMEA-nın Tarix İnstitutu

Email: alimirzoev.60@mail.ru

Xülasə. Məqalə Azərbaycanın qədim etnoslarından olan və Mesopotamiyanın cənubunda yaşayan qutilərin hakimiyyətinin son illərinə həsr olunur. E.ə. III minilliyin sonunda quti hakimiyyətinə qarşı Uruk şəhərinin başçısı Utuheqalın rəhbərliyi altında şumerlilərin azadlıq hərəkatı baş qaldırır. Qutilərlə olan hərbi münaqişə “Utuheqalın poeması” adı ilə tanınan bədii kompozisiyada əks olunur. E.ə. I minillikdə tərtib olunan astroloji və ədəbi mətnlərdə şumerlilərin azadlıq hərəkatı barədə qısa qeydlərə rast gəlinir. Mənbələrin məlumatına görə, qutilərin Şumerdəki sonuncu hökmdarı Tirikan hakimiyyətinin 40-cı günündə məğlub olur və bununla da, e.ə. 2009-cu ildə qutilərin Mesopotamiyanın cənubunda on illərlə davam edən hakimiyyətinə son qoyulur.

Açar sözlər: qutilər, Tirikan, Şumer şəhərləri, mixiyazılı kitabələr.

E.ə. 2012-ci ildə quti çarı Sium siyasi nəzarətində olan Şumerin Uruk və Ur şəhərlərinin inzibati idarəçiliyini Utuheqala və Ur-Nammuya həvalə etdi. Üç il sonra Qutium çarlığında hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. Yeni quti çarı Tirikanın tacqoyma mərasimindən bir ay sonra Uruk şəhərinin sakinləri quti əsarətinə qarşı azadlıq mübarizəsinə qalxdılar. Tirikan isminin (mənbələrdə: **ti-riq-qa-an**, **ti-ri-qa-an**) etimologiyası **te-ri-qa**, **ti-ri-qa** sözlərinə, əsasən “ləyaqətli”, “dövlətli” kimi mənalandırılır [1, s.319, 338]. Üsyanın gedişini təsvir edən poemanın hər iki variantının orijinalı tapılmadığından Qədim Babil dövründən (e.ə. XIX əsr) bizə çatan nüsxələr şərti olaraq “Utuheqalın poeması” adlanır. Mövcud variantların Utuheqalın heykəlləri üzərindəki mətnlərdən köçürüldüyü güman edilir [2, s. 111–120; 3, s. 75–79; 4, s. 284–293, 5, s. 17–18].

E.ə. I minilliyin birinci yarısında tərtib olunan və elm aləmində onu ilk dəfə tədqiq edən alimin şərəfinə “Vaydnerin xronikası” adı ilə tanınan mətnə bildirilir ki, əvvəllər balıq qurutmaqla məşğul olan (akkadca **şuhadaku**) Utuheqalın qutilərə balıq vergisini ödəməkdən imtina etməsi üsyanın başlanmasına səbəb olmuşdur. Babilin baş tanrısı Marduk üçün nəzərdə tutulmuş balığın quti vergi yığanları tərəfindən müsadirə edilməsinə cavab olaraq Utuheqal Urukun sakinlərini mübarizə aparmağa səsləyirdi [6, s. 149–150]. Üsyanın əsas səbəbi yarıməsrlik işğal dövründə qutilərə qarşı yaranan nifrətlə bağlı idi. Poemanın müəllifi qutiləri “dağların zəhərli ilanları, tanrıların düşməni, Şumerin dövlətçiliyini dağlara aparən və onu ədavətlə dolduran, əri arvadından, uşaqları valideynlərindən ayıran, düşmənçiliyə və zorakılığa rəvac verən” toplum kimi təqdim edir [5, s.17]. “Vaydnerin xronikası”da qutilər **ša ta-zi-im-te inapa-la-ha la kul-lu-mu** - “rəhmsiz, təzim etməyi bacarmayanlar”, **par-şi u-şu-ra-ti šu-te-şu-ra la i-du-ú** - “dini qanunlara əməl etməyənlər” [6, s.149] kimi təsvir edilir. Üsyan ərəfəsində Uruk şəhərinin yağmalanması şəhər sakinlərinin qutilərə nifrətini daha da artırmışdı [7, s.113]. Utuheqalın şəhər sakinlərinə tanrı Enlilin adından müraciət etməsi göstərir ki, üsyanın başlanması üçün Nippur (şumerlilərin dini-ideoloji mərkəzi; bu şəhərdə Enlilin şərəfinə E-kur “Dağ evi”, zövcəsi ilahə Ninlilin şərəfinə isə “Tummal” adlanan məbədlər inşa edilmişdi) kahinlərinin xeyir-duası alınmışdır.

Urukluların niyyətindən xəbər tutan quti çarı Dəclə çayı sahillərindəki mövqelərini möhkəmləndirməyə və qüvvələrini səfərbər etməyə çalışsa da, üsyançıların qəfil həmləsi Tirikana bu qabaqlayıcı tədbirləri tamamlamağa imkan vermirdi. Hərbi əməliyyatların birinci günü üsyançılar “E-İşkurra” (“Şimşək tanrısı İşkurun məbədi”) adlanan məntəqəni azad etməyə nail oldular. Üsyanın dördüncü günü uruqlular Umma şəhərinin (indiki İraqda Coxa) 20 kilometrliyində, En-Uriqal (“Cəhənnəm tanrısının kahini”) adlanan kanalın yaxınlığında yerləşən Naksu məntəqəsini, növbəti günlər isə İlitappe qəsəbəsini və digər yerləri azad etdilər. Poema salnamə və hərbi xronikadan uzaq, bədii üslubda yazıldığından, müəllif yaşayış məskənlərinin azad olunması uğrunda gedən əməliyyatlardan yox, qələbələrin şərəfinə ibadət yerlərində qurbanların kəsilməsindən bəhs edir. Urukluların hərbi uğurları Tirikanı dip-

lomatik vasitələrə əl atmağa vadar etdi. Bu məqsədlə o, iki nümayəndəsini (şumerlə **gür nita** “canişin”) – Ur-Ninazu və Nabi-Enlil Utuheqalla danışıqlara yolladı. İ.M. Dyakonov onların Tirikanın qoşunlarına komandanlıq edən yerli canişinlər olduğunu zənn etdi [7, s.114; 8, s.265]. Eposun variantlarında isə onların hərbi əməliyyatlarla əlaqəsi göstərilməmişdir. Belə həlledici bir məqamda Tirikanın ordunu yerli canişinlərə həvalə etməsi qutilər üçün riskli qərar olardı. Y.B. Yusifov, haqlı olaraq, onları şumer və akkad mənşəli isimlər daşıyan qutilər hesab edirdi [9, s.85]. Belə ki, Ur-Ninazu ismi şumer dilindən tərcümədə “İlahə Ninazunun qəhrəmanı”, Nabi-Enlil adı isə akkad dilində “Enlil tanrıdır” mənalarını verir.

Poemada tərcümə olunmamış belə bir ifadə var: **ki-bi-bar Gu-ti-um^{kigi}mu-na-bar erin mu-nala** [2, s.115; 5, s.18]. İfadə belə tərcümə oluna bilər: “Kutiumlu Kibibar **munabar** ilə silahlanmış döyüşçüləri göndərdi”. **GİŞ** (“ağac”) ideoqramı və **eren** (“əsgər”, “döyüşçü”) sözü isə **munabar** ağacdən hazırlanmış silahın (qalxan) adı idi. Kibibar Tirikanın qoşununa komandanlıq edirdi. Poemada Kibibarin dəstəsi hərbi əməliyyatların yeddinci günü döyüş yerinə yetişməsi göstərilir. Lakin bir gün əvvəl Ur şəhəri yaxınlığındakı Muru şəhəri qutilərdən azad edilmişdi [8, s.167].

Mənbələr qutilərə qarşı xalq hərəkatında Ur şəhərinin çarı Ur-Nammunun və oğlu Şulqinin qoşununun uruklularla ittifaqda olduğundan xəbər verir. Ur-Nammu və Şulqinin “Avtobiografik himn”lərində qutilərə qalib gəlmələri ilə fəxr etdikləri göstərilir [10, s. 62; 8, s. 266; 11, s. 715]. Şulqinin himnlərinin birində deyilir: **ma-da Gu-ti-um^{ki}-ma^{gi}mu-bu-um gin mu-GAM**. “Gutium ölkəsini “mubum” ağacı kimi əydim” [12, s.167–168].

Şumerdəki bəzi şəhər canişinləri (laqaşlı Nammahani və ummalı Luqalannatum) qutilərə sədaqətlərini nümayiş etdirərək, üsyançıları dəstəkləmədilər. Utuheqal Tirikanın qoşununu məğlub edən zaman ikinci cəbhədə Ur-Nammu ilə Nammahani arasında qızgın döyüşlər gedirdi. Döyüşlər zamanı Nammahani öldürüldü və Utuheqal Laqaşın yeni canişini Kakunu öz tərəfinə cəlb etdi [8, s.265]. Muru şəhəri uğrunda gedən döyüşlər zamanı məğlubiyyətini anlayan Tirikan hərbi meydanından qaçaraq, Umma şəhərindən şimalda, Nippurdan ikigünlük məsafədə yerləşən Dubrum (və ya Dabrum) şəhərinə sığındı. Dubrum şəhərinin adını Bisütun kitabəsində xatırlanan Dubala toponimi ilə müqayisə edib, “Kitabələr şəhəri” kimi mənalandırmaq olar. Görünür, Tirikanın iqamətgahı burada yerləşirdi. Dubrum sakinləri Tirikanı əvvəl yaxşı qarşılasalar da, sonra onu ailə üzvləri ilə birgə Utuheqalın göndərdiyi elçilərə təhvil verirlər. Tirikanın döyüş meydanından qaçışı Selevkilər dövrünə aid (e.ə. IV əsrin sonu) münəccim sorğularının birində belə təsvir olunub: **EŞ. BAR. (=şulmu) Ti-rig-ga-an şarru şa ina qabalumman-ni-şu HA. A.-iq**: “Sorgu: çar Tiriqqan, hansı ki, öz qoşununun mərkəzində olarkən getdi” [13, s.135]. **HA. A.-iq** şumeroqramlı və fonetik komplementli yazılış formasıdır; oxu akkadca: **ihaliq** (**alaku** “getmək” feilindəndir). Buna bənzər digər sorğudan oxuyuruq: **-ti i-na-di a-mu-ut Ti-ri-ka-an şa i-na libbi um-ma-ni-şu i-mu-tu**: “...Tirikan, hansı ki, qoşununun mərkəzindən qaçdı.” [14, s.259]. Qolları qandallı vəziyyətdə Utuheqalın hüzuruna gətirilən Tirikanın aqibəti məlum deyil, onun öldürüldüyü [7, s.114; 10, s.61] və ya Şumerdən sürgün olunduğu [9, s.87] güman edilir. Tirikanın məğlubiyyəti quti ordusunun xarakterinin və fəaliyyət sferasının dəyişməsi ilə izah olunur [7, s.113-114]. İlk vaxtlar Şumer şəhərlərini işğal etmək məqsədilə quti icmalarından səfərbər olunmuş hərbi dəstələr, sonralar vergilərin vaxtında və maneəsiz yığılmasının təminatçısı olan inzibati vasitəyə çevrildi. Mütəmadi hərbi əməliyyatlara xeyli müddət ara verildiyindən Tirikanın zamanında bu ordu əvvəlki çevikliyini və taktiki qabiliyyətini itirmişdi. Digər tərəfdən, şumerlilər şəhər və kəndlərini yadelli işğaldan azad etmək üçün əzm və ruh yüksəkliyi ilə döyüşürdülər.

E.ə. I minillikdə Babil münəccimləri Tirikanın məğlubiyyətinin səbəbini sərəncamında olan qoşunun döyüş qabiliyyəti, strateji-taktiki imkanları ilə deyil, uğursuz əlamət kimi kosmik hadisə – ay tutulması ilə əlaqələndirirdi. Məsələn, münəccim sorğularının birində deyilir: **şumma ittişu ana arkat Şamaş nidu şarri gutii imat**: “Əgər yaxındakı Ay Günəşin arxasından kənara çıxmasa, o halda Qutium çarı öləcək” [15, s.76–77]. Başqa bir sorğudan oxuyuruq: **şumma kakkabu SAG. ME. GAR. ana eqel mât Gu-ti KI. ir-sa-niq zêr bilti mât Gu-ti^{ki}** “Əgər Yupiter Quti ölkəsi üzərində görünərsə, bu Qutium ölkəsinin xilasının əlaməti olacaq” [15, s.78–79]. SSRİ EA Nəzəri Astronomiya İnstitutunda aparılmış hesablamalardan məlum oldu ki, bu kosmik hadisə e.ə. 2009-cu ildə baş vermişdi [8, s.266].

Şumer hökmdar siyahısının W.-B. 444 variantında Tirikanın cəmi 40 gün hakimiyyətdə qaldığı göstərilir. Onun məğlubiyyəti qutilərin Mesopotamiyanın cənubundakı yarıməsrlik hakimiyyətinə son qoydu. Qələbədən ilhamlanan Ur-Nammu qoşununu qutilərin nəzarətində olan Elama və oradan da qayıqlarla lullubilərin ölkəsi Simurruya yönəltdi. Yürüş Elamın siyasi-ideoloji mərkəzi Suzun azad olunması və qutilərin buradakı canişini Qutarlanın məğlubiyyəti ilə nəticələnmişdir [15, s.78–79]. Ur-Nammunun və oğlu Şulqinin adlarından tərtib edilmiş himn xarakterli mətnlərdə qutilərin məğlub edilməsi vəsf olunur [16, s.27-32; 10, s.62]. Himnlərin birində **ma-da gu-ti-um SA.GA. hur-sag-gaz-še3** “Kutium ölkəsinin başını silahla əzdi” ifadəsi yazılmışdır [11, s.715].

Nəticə

Beləliklə, e.ə. I minillikdə tərtib olunan astroloji və ədəbi mənbələrə əsasən, qutilərin Şumerdəki sonuncu hökmdarı Tirikan məğlub olmuş və bununla da, e.ə. 2009-cu ildə qutilərin Mesopotamiyanın cənubunda on illərlə davam edən hakimiyyətinə son qoyulmuşdur. Bu məğlubiyyətdən sonra qutilər Mesopotamiyada geniş miqyasda gedən siyasi proseslərə müdaxilə etmək gücünü itirənlər də, məskunlaşdıqları Urmiya gölü hövzəsində tayfa birlikləri formasında xarici müdaxiləyə qarşı mübarizəni davam etdirmişlər.

Ədəbiyyat

1. Hinz W., Koch H. Elamische Handwörterbuch. TT. 1-2 / Archaeologische Mitteilungen aus Iran. Berlin Ergänzungsband 17. Berlin, 1987.
2. Thureau-Dangin F. La fin de la domination gutienne // *Révue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale*. Paris, 1911, IX, pp. 111–120.
3. Sauren H. Die Feldzug Utuhengals von Uruk gegen Tirikan und das Siedlungsgebiet der Gutäer // *Révue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale*. Paris, 1967, Band. 61, ss. 75–79.
4. Frayne D.R. The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods. Vol.2, Sargonic and Gutian Periods (2334–2113 BC). Toronto, Buffalo, London, 1993.
5. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə (Tərtib və tərcümə edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi Qaşqay S.). Bakı, 2006.
6. Grayson A. Assyrian and Babylonian Chronicles. Lokus Valley, 1975.
7. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва, Ленинград, 1956.
8. История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Часть I. Месопотамия. Москва, 1983.
9. Yusifov Y.B. Qədim Şərq tarixi. Bakı, 1993.
10. Афанасьева В. К. Законы Ур-Намму // *Вестник древней истории*, 1960 № 1.
11. Hallo W.W. Gutium // *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*. Berlin, Leipzig, New York, 1971, III, pp.709–720.
12. Frayne D. The Historical Correlations of the Sumerian Royal Hymns (2400-1900 BC). Yale University, 1981.
13. Poebel A. Historical and Grammatical Texts / Publication of Babylonian Section. University of Pennsylvania. Vol. IV, 1, Philadelphia, 1914.
14. Goetze H. Historical Allusions in Old Babylonian Omen texts // *Journal of Cuneiform Studies*. New Haven, 1947, № 1.
15. Ungnad A. Subartu. Beitrage zur Kulturgeschichte und Völkerkunde. Berlin, Leipzig, 1936.
16. Civil M. On some texts mentioning Ur-Nammu // *Orientalia*, 1985, № 54, p. 27–32.
17. Azərbaycanın qədim tarixinə dair yazılı mənbələr. Müntəxəbat (Təsisçilər: Məlikov R.S., Əlimirzəyev A.N.). Bakı, 2014.

Аннотация
Последнее сражение кутиев в Шумере
Аллахверди Алимирзоев

2009 г. до н.э., когда произошло лунное затмение, стал роковым годом господства кутиев, древних насельников Приурмийской зоны и прилегающих областей в Двуречье. Жители Шумера под руководством главы города Урук Утухегал и при поддержке царя города Ур Ур-Намму поднимают восстание и за короткое время освобождают ряд городов на берегу Тигра. Попытки царя кутиев Тирикана решить ситуацию путем переговоров оказываются безрезультатными. В решающем сражении Тирикан потерпев поражение скрывается в городе Дубрум. Однако жители Дубрума выдали плененного Тирикана Утухегалу. Так было покончено с полувековым владычеством кутиев.

Ключевые слова: кутии, Тирикан, города Шумера, клинописные первоисточники.

Summary
The last battle of the gutians in Sumer
Allahverdi Alimirzoev

2009 BC, when the lunar eclipse occurred, became the fatal year of the domination of the gutians, the ancient inhabitants of Urmia basin and adjacent areas in Mesopotamia. The inhabitants of Sumer under the leadership of the head of the city UrukUtuhegal and with the support of the king of the city of Ur Ur-Nammu raise the uprising and in a short time release a number of cities on the shore of the Tiger. Attempts by the king of the gutians of Tirikan to resolve the situation through negotiation prove to be without effect. In the decisive battle, Tirikan defeated and disappears in the city of Dubrim. However, the inhabitants of Dubrum hand over captive Tirikan to Utuhegal. So it was finished with the half-century dominion of the gutians.

Keywords: guteans, Tirikan, the Sumerian cities, cuneiform inscriptions.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 14.09.2017

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 19.09.2017

Çapa qəbul edilmişdir: 25.09.2017

UOT372.881.11

KURSANTLARDA KOMMUNİKATİV MƏDƏNİYYƏTİN FORMALAŞDIRILMASINDA XARİCİ DİLİN İMKANLARI

Gülnur Əhmədova

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: ahmadova778@gmail.com

Xülasə. Məqalədə kursantların dil haqqında müəyyən anlayışlara malik olmalarından, öz fikir və hisslərini dil vasitəsilə ifadə etmələrindən və dilin köməyi ilə mübadilətmə bacarıqlarından bəhs edilir. Həmçinin danışq və dinləyib-anlama vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün mövzu və təşkilat baxımından fəaliyyət növlərinin dəqiq seçilməsi və tədris prosesinin bütün mərhələlərində kommunikativ səriştənin səmərəli formalaşması vərdişlərinin xüsusi əhəmiyyətə malik olması şərh edilir.

Açar sözlər: kommunikativ, mədəniyyət, müəllim, nitq, kursantlar, ünsiyyət.

Müasir dövrdə dünya mədəniyyətinin öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Dünyada gədən dərin sosial proseslər və qloballaşma problemi bunu daha zəruri tələbatə çevirir. Çünki yer kürəsinin bir hissəsində baş verən hadisələr tez bir zamanda hər kəsə məlum olmasa da, planetin bütün ölkə və xalqlarına təsir göstərir. Buna şərait yaradan ən başlıca amillər radio, televiziya, peyk əlaqələri, internet və digər müasir texnologiyalardır ki, bunların nəticəsində dünyada vahid informasiya məkanı yaradılmışdır. Ölkə, xalq və insanların birliyinə nailolmanın ən optimal vasitələrindən biri də mədəniyyətlərin bir-biri ilə əlaqəsi, bir-birinə nüfuz edərək inteqrasiyasıdır. Digər xalqların mədəniyyətləri, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə tanışlıq öz milli mədəniyyət və incəsənətinin daha dərinə dərk etməyə kömək edir. Digər mədəniyyətləri öyrənməklə işi bitmiş hesab etmək olmaz, burada doğmalığ və yaxınlıq axtarmaq da məqsəduyğundur. Müasir sivilizasiya üçün zəruri və aktual olan mədəniyyətlərin dialoqu yalnız bu yolla mümkündür. Dünya mədəniyyəti tarixinin, müasir mədəniyyətlərin rəngarəngliyinin, müxtəlif ölkə və xalqların özünəməxsusluğunun öyrənilməsi və mənimsənilməsi sayəsində bəşəri birliyə, hər bir fərdin özünüinkişafına, sivilizasiyanın inkişaf yollarında müasir qlobal problemlərin həllinə nail olmaq mümkündür. Bu olmadan insanların planetar birliyi yarana bilməz.

“Mədəniyyət” anlayışının tədqiqi, onun elmi, həyati və praktiki mahiyyətinin dəqiqləşdirilməsi bir sıra elmlərin – dilçilik, psixologiya, tarix, fəlsəfə, mədəniyyət fəlsəfəsi, mədəniyyətin sosiologiyası və digər sahələrin öyrənilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu elm sahələri üzrə tədqiqatçıların fikirlərini eyni məxrəcə gətirən amillərdən biri də “mədəniyyət” anlayışının eyni məzmununda izahıdır. “Mədəniyyət” latınca “kultura” (cultura) sözündən olub, işləmə, qulluqetmə, yaxşılaşdırma, tərbiyə, inkişaf, tərəqqi deməkdir.

Fərdi azadlıq dediyimiz məfhum o qədər genişlənilib ki, insan özünü inkişaf etmiş düşündükcə, başqaları ilə əlaqəsi də zəifləməyə başlayır. Əslində, insanların bir-birləri ilə əlaqələri gün keçdikcə daha da mürəkkəbləşir və çətinləşir. Buna görə də, insanlar bir-birinə güvənmir, etibar etmir, çəkinir, qorxur, bir sözlə, hər hansı bir formada uzaq durmağa çalışır [1].

İnsanı sosiallaşdıran başlıca amil ünsiyyətdir. İlk baxışdan sadə görünərsə də, əslində incəliklərlə dolu çox çətin bir bacarıqdır. Ünsiyyət tələbatı bütün canlılarda (heyvan, bitki və insanlarda) mövcuddur. Lakin bizi digər canlılardan fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyət ünsiyyəti şüurumuzla mükəmməl şəkildə ifadə etməyimizdir.

Ünsiyyət dedikdə, nə başa düşürük? İnsan bir fikri başqasına çatdırmaq, hər hansı bir fikrə münasibət bildirmək və ya münasibəti öyrənmək üçün dialoqa girir, özünü ifadə etməyə, aktuallaşdırmağa çalışır. Bu səbəbdən də ünsiyyət bizim cəmiyyətdə mövqeyimizi təyin edən ən mühüm amildir. İnsan özünü ifadə edə bildiyi qədər insandır.

Bu gün qarşımızda duran mühüm vəzifələrdən biri də mənəviyyəti təmiz, savadlı və milli dəyərlərin daşıyıcısı olan vətənpərvər zabitlər yetişdirməkdir. Lakin bizi daha çox yenilənmiş təhsil mühitində tədrisin təşkili formaları düşündürür. Etiraf edək ki, bu gün ənənəvi təhsil metodu, yəni “hafizə

məktəbi” modeli özünü doğrultmur. Biz təhsildə biliklərin mexaniki şəkildə əzbərlənməsinə yox, təhlilə, məntiqi təfəkkürə əsaslanan istiqamətlərin inkişafı üçün çalışmalıyıq. Kursantların sərbəst mühakimə yürütmək və təhlil aparmaq bacarıqlarına, analitik nəticə çıxarmaq qabiliyyətlərinə üstünlük verməliyik.

Kursant müəyyən biliklərə yiyələnmək üçün əvvəlcə müasir mədəniyyətə, elmə malik olmalıdır. Bu isə tədris prosesində xüsusi vasitələrin sayəsində mümkündür. Onlardan biri nitq mədəniyyətidir. Nitq mədəniyyəti təkcə nitq etiketi deyil.

Nə dil, nə də nitq öz-özünə yaranmayıb. Onun yaranması və inkişafı cəmiyyətdə baş verən proseslərlə bağlıdır. Bu, dialektik bir əlaqədir. Yəni, dil cəmiyyətin bütün sosial-siyasi proseslərini əks etdirir və insanların dünyagörüşünü formalaşdırır. Buna görə də, nitq mədəniyyətini cəmiyyətin ümumi mədəniyyətindən ayrı təsəvvür etmək olmaz. Azərbaycanda təhsilin Boloniya sisteminə qoşulması ilə əlaqədar olaraq məqsədyönlü kommunikativ kompetensiya formalaşdırmaq hazırda bakalavr, magistr hazırlığı işində ən vacib şərtlərdəndir. Bu istiqamətdə tələblər hər yerdə eynidir: kursantlar öz fikir və düşüncələrini yazılı, şifahi formada ifadə etməyi, mühakimə yürütməyi, həmkarları qarşısında öz mövqelərini (baxışlarını) ifadə etməyi bacarmalıdır. Yalnız bu üsulla kursantlar təcrübə qazana, mütəxəssis kimi yetişə bilər. Kommunikativ kompetensiya dil vahidlərinin müxtəlif səviyyələrindən fəaliyyətdə olan ədəbi dil normalarına uyğun bir şəkildə istifadə etmək bacarığını özündə əks etdirir.

Nitqin kommunikativliyi özündə bir sıra cəhətləri birləşdirir.

Dildən istifadə səriştəliliyi – dil, eləcə də onun quruluşu, sistemi, dil vahidlərinin nitqdə işlənməsi qanunauyğunluqları, ədəbi dilin orfoepik, leksik və qrammatik normalarından istifadə etmək qabiliyyətidir.

Dil səriştəsi əsasında aşağıdakılardan ibarət xüsusi kommunikativ səriştə formalaşır:

a) Professional fəaliyyətdə qarşılıqlı təsirin şifahi metodlarından istifadə etmək bacarığı, yəni həm professionallarla (həmkarları ilə), həm də qeyri-professionallarla (tələbələrlə, valideynlərlə və s.) əlaqə yaratmaq; hər cür münaqişənin öncədən qarşısını almaq;

b) Şifahi və yazılı nitqlə informasiya alıb ötürmək vərdişləri; mövcud fakt və göstərişləri asan dildə yazmaq.

Nitq mədəniyyəti kursunun müasir konsepsiyası bu bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına yönəlmişdir. Kursda əsas diqqət aşağıdakı məsələlərin daha geniş işıqlandırılmasına verilmişdir: linqvistik fənn kimi nitq mədəniyyətinin nəzəri əsasları; müasir dil normalarının aktual məsələləri; müasir nitq mədəniyyətinin problemləri; nitqin qarşılıqlı təsirinə səmərəli üsulları[2].

Azərbaycan dünya birliyi ölkələri ilə ictimai həyatın bütün sahələrində səmərəli əməkdaşlıq edən bir ölkədir. Buna görə də, başqa fəaliyyətlərlə yanaşı, bir və ya iki xarici dildə ünsiyyət qurmağı, əlaqə saxlamağı bacaran şəxsiyyətin formalaşdırılması müasir elm və təhsil ocaqlarının mühüm vəzifələrindəndir. Son zamanlar xarici dilin statusu daha da artmaqdadır. Bu da, öz növbəsində Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi qarşısında müasir cəmiyyətimizin inkişaf tələblərindən irəli gələn bir sıra zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini aktuallaşdırmışdır. “İslahat Proqramı”nın, bu sahədə apardığı tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, hazırda inkişaf etmiş ölkələrə inteqrasiya etmək, ünsiyyəti genişləndirmək üçün milli təhsil sisteminə, o cümlədən xarici dillərin müasir səviyyədə tədrisində əsaslı dəyişikliklər nəzərdə tutulmuşdur [3].

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlər də xarici dillərin kommunikativ məqsədlə tədrisinin əhəmiyyətini dərk edir və bu məqsəddən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsinin, kursantlarda xarici dildə ünsiyyət yaratmaq vərdişinin aşılmasının vacibliyini ön plana çəkir. Buna görə də, öyrənilən dil ünsiyyət vasitəsi olmalı və ondan kommunikativ məqsəd üçün istifadə edilməlidir. Kursant öz dünyagörüşü və bilikləri həcmində ana dilində və xarici dildə ünsiyyət yaratmaq bacarmalıdır. Bu məqsədlə işlənilən ən səmərəli metodlardan biri “Kommunikativ” təlim metodudur. Xarici dillərin tədrisinin kommunikativ məqsədi kursantın şəxsiyyət kimi formalaşmasını əsas götürür. Bu da, müəllim, dərslik və dərs vəsaitləri ilə sıx bağlıdır. Kommunikativ təlimin həyata keçirilməsində kursantın şifahi şəkildə eşitdiyini və oxuduğunu başa düşmələri, öz fikrini şifahi və yazılı ifadə edə bilmələri, hər iki tərəf arasında danışmaq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, kursantların verilən dil və nitq

materialları üzərində iş apara bilmələri, onları dəyişdirmək, qısaltmaq, genişləndirmək, başqa şəkildə ifadə etmək, dil materiallarının məzmununun necə şərh edilməsi, şəkillər üzrə müsahibə, ekskursiyalar, filmlərin müzakirəsi, bədii əsərlərin təhlili və s. dil vərdişləri əsas rol oynayır. Müəllim öz fəaliyyətini yeni tələblər üzərində kökləməyi bacarmalıdır. Xarici dillərin tədrisinin əsas məzmunu və məqsədi kursant şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, onların linqvistik qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına, xarici dildə nitq inkişafına maraq və həvəsin yaradılmasına, ona müstəqil öyrənmək bacarığı və vərdişlərinin aşılmasına yönəlməlidir. Xarici dilin öyrənilməsində şifahi nitq fəaliyyətinin aşağıdakı növlərinə riayət olunmalıdır:

- reseptiv (oxuyub anlama və dinləyib anlama bacarıqları);
- produktiv (öz fikrini şifahi və yazılı ifadə etmə bacarıqları);
- interaktiv (iki və daha çox fərd arasında reseptiv və produktiv fəaliyyətlərin qarşılıqlı mübadiləsi və dəyişməsi);
- mediasiya-əlaqələndirici fəaliyyət (interpretasiya və tərcümələrlə mənimsəmə).

Kommunikativ təlim zamanı produktiv və reseptiv fəaliyyətlə vəhdət təşkil etməlidir. Vəhdət öz fikrini şifahi ifadə edə bilmək, hər kəsdə özünə əminlik, danışmaq arzusu yaradır. Təlimin ilk mərhələsindən düzgün dil mühitinə düşən kursant daim irəliyə doğru can atır, lüğət tərkibini zənginləşdirir və müstəqil danışmağa çalışır. Produktiv fəaliyyət zamanı kursantlar aşağıdakı hallarda öz fikirlərini yazılı və şifahi ifadə etmə vərdişləri qazanır:

- nitqin dialoji və ya monoloji formasından istifadə etməklə;
- dinlədiyi və ya oxuduğu dialoq və monoloqun məzmununu öz bilik dairəsində ifadə etməklə;
- gündəlik həyatda rast gəldiyi hər bir hadisəni başa düşüləcək tərzdə şərh etməklə;
- öyrəndiyi səsləri düzgün tələffüz etməyi, cümlənin ritmi, səs tonu və səslənməsi, vurğu kimi danışmaq üçün vacib olan elementləri yerində işlətməklə;
- haqqında bəhs etdiyi məlumatın əsas məğzini yığcam şəkildə ifadə etmək, öyrəndiyini necə demək, sadə sual-cavabdan şəxsi mülahizələrini ifadə etmək, eyni bir fikri müxtəlif səpkidə ifadə etməyi bacarmaqla;
- eşitdiyi, seçdiyi və sevdiyi hər hansı bir mahnını öyrənməyə cəhd etməklə.

Xarici dillərin kommunikativ metodla tədrisində kursantların nitq fəaliyyətlərinin formalaşdırılmasına xidmət edən əsas vasitələrdən biri də interaktiv fəaliyyətin təşkilidir. Bu, kursantların bir-biri ilə ünsiyyətinin fəallaşmasına yönəldilən əsas didaktik metodlardan biridir. “Bütöv tədris fəaliyyətinin vacib sosial tələbidir”. Kursantlar müasir təlim texnologiyaları vasitəsilə öyrənməyi, yaradıcı axtarışda olmağı, müstəqil təhlil etməyi bacarmalıdır. Onlarda “iki-iki” və “qrup halında” işləmək, bir-biri ilə mədəni ünsiyyətdə olmaq, əməkdaşlıq, yekdil fikir söyləmək və s. vərdişə çevrilməlidir. Verilmiş materiallar müasir həyatın bütün sahələri, etika qaydaları, davranış və ünsiyyət formaları ilə bağlı olmalıdır.

Dərslərdən vaxtlarda da kursantlar dərslər vaxtı əldə etdikləri bilik və bacarıqlardan, dil vərdişlərindən real kommunikativ məqsədlər üçün istifadə etməyi bacarmalıdır. Məsələn, kursantın dilini öyrəndiyi ölkəyə qiyabi səyahət zamanı; öz ailəsində xarici qonaqları qəbul edərkən; xaricilərlə məktublaşarkən; dil gecələri və müsabiqələrdə iştirak edərkən; şəhərdə turistlərlə rastlaşarkən və s. bu kimi anlarda xarici dil dərslərində əldə etdikləri biliklər onların köməyinə çata bilər. Fənn olimpiadaları, müxtəlif treninqlər, məqsədli layihələr dil öyrənilənlərə yardımçı ola bilər [4].

Xarici dilin öyrənilməsində dialoji və monoloji nitqin növlərinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bunun üçün öyrənənlər söhbətə qoşulmaq, fikri təsdiq və ya inkar etmək, tamamlamaq üçün çoxlu söz birləşmələri və ifadələr bilməlidir. Buna görə də, hər kəs çoxlu söz əzbərləməli, zəngin lüğət fonduna yiyələnəlməlidir. Yeni sözlər öyrənərkən həmin sözlərin sinonim və antonimlərini də öyrənməli, söz yaradıcılığına diqqəti artırmalıdır.

Şəkillər üzrə aparılan iş kommunikasiyanın ən münasib formalarından biridir. Dinamik şəkillər çox zaman bir-biri ilə bağlı olduğundan hərəkətlərin inkişafı cavabların ardıcılığını tələb edir. Bu da, nitqin ardıcılığına və rabitəliliyinə səbəb olur. Məzmun daha dolğun və maraqlı alınır. Dərslərdə nümayiş etdirilən şəkillər kursantların fəallığını artırır, onların rabitəli fikir söyləmələrinə gətirib çıxarır.

Kursantlar şəkillər üzrə qoyulmuş suallarla da kommunikasiyaya girə bilər. Bu zaman rollu oyun şəklində biri sual, digəri isə cavab verir.

Kommunikativ təlim zamanı kursantlar üçün lazımı sosial-psixoloji atmosferin yaradılması vacibdir. Kursant danışan zaman səhvə yol versə də, onun fikri ilə razılaşmalı, zəif və güclü cəhətləri diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, kommunikativ təlim prosesində kursantlar tədricən müstəqilliyə alışı, sərbəst düşüncə fikir söyləməyə can atırlar. Bu zaman müəllim:

- dərs vaxtı müzakirəyə bir neçə mövzu təklif etməli;
- yaranan situasiyalara dair fikir söyləməyə alışdırmalı;
- sərbəst fikir söylədikləri zaman (səhvə yol versələr belə) müəllim onların tərəfini saxlamalı, axıra qədər onu dinləməyi bacarmalı;
- kursantlarda dinləmək bacarığı yaratmalı;
- dərs vaxtı kursantın şəxsiyyətini, fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalı;
- kursantlarla ünsiyyətə girərkən qarşılıqlı münasibət yaratmalı;
- dərs vaxtı bir-birinə qarşılıqlı hörmət və kömək etmələrinə şərait yaratmalı;
- kommunikativ təlim prosesində hər hansı bir mövzunun və ya situasiyanın həyata keçirilməsi zamanı kursantların cüt və ya qrup halında işləmələrini təşkil etməli;
- dərs vaxtı lüğətdən və ya başqa didaktik vasitələrdən istifadəyə icazə verməli;
- müsbət nəticə göstərənləri müasir üsullarla qiymətləndirməli;
- sinifdə bütün tədris prosesinə nəzarət etməli;
- dilin öyrənilməsində tərəf müqabili olmalı;
- dilin öyrənilməsini stimullaşdırmalı;
- həm məsləhətçi, həm də ekspert-nəzarətçi olmalı;
- tədris etdiyi xarici dili gözəl bilən mütəxəssis olmalı;
- səbirli olmalıdır.

Müəllimlər unutmamalıdır ki, xarici dillərin kommunikativ məqsədi kursantın şəxsiyyət kimi formalaşmasını təmin etməkdir.

Fəal təlimi həyata keçirərkən çoxlu sayda üsullardan istifadə etmək olar. Aşağıda göstərilən iki üsul buna misal ola bilər.

Karusel

Bu üsulda:

- qısa vaxt ərzində interaktiv şəkildə mövzunu əhatəli keçməyə imkan verir. Hər bir kursant bütün məsələlərin həllində iştirak edir;
- məntiqi, tənqidi və müstəqil düşüncəni inkişaf etdirir;
- fərdi və qrup məsuliyyətini inkişaf etdirir;
- ünsiyyət və qrupdaxili qarşılıqlı əlaqə hissələrini inkişaf etdirir.

Metodun keçirilmə qaydası:

- müəllim öyrənməli mövzuya dair 4 və 5 açıq sual və ya tapşırıq seçir;
- sinfi 4 və ya 5 qrupa bölür və hər qrupa 1 suala aid cavab yazmağa tapşırıq verir. Vaxt təyin edilir (təxminən 5 dəqiqə);
- vaxt bitdikdən sonra hər qrup öz yazdıqları iş vərəqini yanındakı (saat əqrəbi istiqamətində) qrupa ötürür. Hər qrup bu iş vərəqlərində olan yazıları nəzərdən keçirir və öz əlavələrini edir;
- bu proses o vaxta qədər təkrarlanır ki, bütün qruplar bu iş vərəqlərini nəzərdən keçirib əlavələr edir;
- sonda iş vərəqi ilkin qrupa qaytarılır, təqdimatlar və onların müzakirəsi başlanır;
- kursantlar ümumiləşdirmələr aparır.

Ziqzaq və mozaika

Ziqzaq və ya mozaika müəllimin sinfi bir neçə qrupa bölərək kursantların işini koordinasiya edəcəyi təlim metodudur.

Bu üsuldə:

- qısa vaxt ərzində interaktiv şəkildə mövzunu əhatəli keçməyə imkan verir. Hər bir kursant bütün məsələlərin həllində iştirak edir;
- kursantlarda özünə inam hissini stimullaşdırır;
- mübahisə, ünsiyyət və qrupdaxili əlaqə hissələrini inkişaf etdirir;
- məntiqi, tənqidi və müstəqil düşünməni inkişaf etdirir.

Bu metod aşağıdakı kimi aparılır.

Mərhələ 1

Sinfi dörd nəfərdən ibarət müxtəlif qruplara bölün. Kursantların 1-dən 4-dək saymalarını xahiş edin ki, qrupdakı hər 1 dinləyicinin öz nömrəsi olsun. Hər bir qrup üzvünə məzmunun bir hissəsi (məsələn, məqalədən bir fraqment) göstərilən kartlar verilir. Məqalə qrupların sayına uyğun gələn hissələrə bölünür və hər bir qrup məqalənin bir hissəsini alır.

Müəllim məqalənin adını və məzmununu qısaca müzakirə edir və bildirir ki, dinləyicilərin vəzifəsi onu başa düşməkdən ibarətdir. Dərsin sonunda hər bir iştirakçı məqaləni başa düşməlidir. Dərs zamanı qruplar verilmiş hissəni necə başa düşdüklerini göstərməlidir. Müəllim kursantların diqqətinə çatdırır ki, məqalə dörd hissəyə bölünüb.

Mərhələ 2

Bütün 1 nömrəli kursantlar birinci hissəni; 2 nömrəli kursantlar ikinci hissəni alacaqlar və s. Müəllim 1, 2, 3 və 4 nömrəli qruplardakı kursantları (yəni, qrupdakı 1 nömrəli kursantlar, qrupdakı 2 nömrəli kursantlar və s.) ekspert adlandırır. Onların vəzifəsi verilmiş məzmunun öyrənilməsindən ibarətdir. Məzmunu daha yaxşı başa düşmək üçün onlar eyni nömrəli kursantlarla tapşırığı oxumalı və müzakirə etməlidirlər. Eyni nömrəli kursantlar tədris məzmununun tərzi bərsində razılığa gəlməlidirlər. Daha sonra onlar öz əvvəlki qruplarına qayıdır və qrup üzvlərinə yeni məzmunu öyrədirlər. Ekspertlər tədris strategiyaları və materialları bərsində razılığa gəlirlər. Öz məlumatlarını oxumaq, müzakirə etmək və tədris strategiyaları üzərində birgə işləmək üçün ekspertlərə vaxt tələb olunur.

Mərhələ 3

Ekspertlər qrupu müzakirələri bitirdikdən sonra hər bir kursant öz ilkin qrupuna qayıdır və onlara həmin məzmunu öyrədir.

Müəllim kursantlara xatırladır ki, hər bir ekspert bütün məqalənin məzmununu başa düşməlidir. Kursantlar məqalənin istənilən hissəsi ilə əlaqədar yarana biləcək sualları yazır və sonra həmin sualla bu hissəyə görə cavabdeh olan ekspertə müraciət edir. Əgər sualı olan kursant varsa, onlar bu sualla bütün ekspertlər qrupuna (məsələn, bütün 1 nömrəli ekspertlərə) müraciət edə bilər. Suallar hələ də qalıbsa, onları aydınlaşdırmaq üçün tədqiqat aparmaq lazımdır.

Müəllim sonda kursantlara mövzunu və məqalənin hissələrini xatırladır və ondan xahiş olunur ki, kursantlar ekspertlərin təqdimatından nə başa düşüblərsə, məqalənin hər bir hissəsini şifahi şəkildə artan qayda ilə danışsınlar. Daha sonra o, mövzunun məntiqi birliyini yoxlayır.

Xarici dil dərslərində bu növ iş üsullardan istifadə etmək şübhəsiz ki, öz effektiv təsirini göstərəcəkdir [5].

Kursantlara vətənpərvərlik hissələrinin aşılınması, dünyagörüşünün genişləndirilməsi, linqvistik bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi məqsədilə dili öyrənilən ölkələrin sivilizasiyası və mədəniyyəti haqqında son dərəcə maraqlı, aktual, müasir mövzulara müraciət etmək lazımdır. Öyrədilənləri şəhər və respublika olimpiadalarına istiqamətləndirərək təlimin ən fəal və bərabərhüquqlu subyektinə çevirmək üçün yeni insan, sivil cəmiyyətdə yaşayan vətəndaş yetişdirmək xarici dil müəllimlərinin başlıca vəzifəsidir.

Xarici dilin öyrənilməsi kursantlarda ünsiyyət və kommunikasiya əlaqələrini genişləndirir, dünyaya yeni baxışın formalaşmasına zəmin yaradır. Habelə müxtəlif xalqların və dövlətlərin ictimai-siya-

si, elmi-mədəni və iqtisadi həyatı haqqında biliklərin əldə etməyə, xarici ölkələrin müxtəlif sahələrdə qazandığı təcrübəni birbaşa öyrənməyə imkan verir, iş və karyera imkanlarını genişləndirməyə şərait yaradır. Xarici dilə yiyələnməklə gənc mütəxəssislərimiz ölkəmizdə fəaliyyət göstərən onlarla xarici şirkət, qeyri-hökumət təşkilatları və dünyanın müxtəlif qurumları ilə daha sıx əməkdaşlıq etmək imkanı qazanır. Xarici dil təlimi vasitəsilə kursantlarda başqa xalqların dil və mədəniyyətinə, milli-mənəvi dəyərlərinə hörmət hissi, tolerantlıq formalaşdırır. Xarici dilə yiyələnmək kursantların humanitar təhsil səviyyəsini yüksəldir, şəxsiyyətin formalaşmasına, daim dəyişən dünyanın tələblərinə uyğunlaşmasına şərait yaradır [6].

Xarici dil kursantların linqvistik biliklərini genişləndirir, ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasına və nitqin inkişafına müsbət təsir göstərir. Xarici dilə mükəmməl yiyələnmiş hər bir gənc, harada olmasından asılı olmayaraq, ölkəmizi layiqincə təmsil etməklə yanaşı, dünya ölkələri ilə tanışlıq, xarici dil daşıyıcılarına Azərbaycanı təqdim etmək, respublikamızda baş verən prosesləri dünya ictimaiyyətinə birbaşa çatdırmaq imkanı əldə edir. Bu günün kursantı sabahın zabiti olacaq və o, öz tabeliyində olanlarla münasibətini düzgün qurmalıdır. Belə qarşılıqlı əlaqənin geniş yayılmış forması nitq vasitəsi ilə ünsiyyətdir. Ünsiyyət vasitəsilə vəziyyət qiymətləndirilir, tapşırıqlar verilir, işin yerinə yetirilməsində əlaqələrin yaradılması həyata keçirilir. Hərbi xidmətin müxtəlif şəraitlərində ünsiyyətin bir çox vərdişlərinə yiyələnmək üçün nitqin təsirinin “texnologiyasına” baxılması və praktiki məşqlərin keçirilməsi vacib hesab edilir.

Nəticə

Beləliklə, hər bir xarici dil müəllimi öz üzərində daim işləməli və dil bacarıqlarını inkişaf etdirə bilər. Bu zaman müəllimdən hər şeydən məlumatlı olmaq, dilçilik seminarlarında, başqa müəllimlərin dərslərində iştirak etmək, öz həmkarlarının məsləhətlərinə qulaq asmaq və onların təcrübələrindən məharətlə istifadə etmək tələb olunur. Kommunikativ yönümlü müəllimlərdən həddən artıq səbirli olmaq tələb olunur. Müəllimin əsas açarı onun kursantları ilə daim ünsiyyətdə olması və onların fikirlərinə tərəfdar çıxmasıdır. Bu baxımdan o, kursantın zəhmətinə qayğı ilə yanaşmalı və onun fikrinə şərik olmağı bacarmalıdır. Öyrədilən dildə danışmaq kommunikativ təlimin əsasını təşkil etdiyindən, müəllim bu dildə gözəl danışmağı bacarmalı və kursantlara misilsiz nümunə olmalıdır. Kursantlarda kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılması prosesinin düzgün təşkili onlarda şəxsilikdən ictimailiyə; tək fikirlilikdən alternativliyə; analiz edib, araşdırıb, dərk edib, ümumiləşdirib auditoriya qarşısında sərbəst çıxış etmə qabiliyyətinin artmasına zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov V. “Diplomatik Etiket və nitq mədəniyyəti”. Bakı, 2009: 175 s.
2. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: 2013, 274 s.
3. Əliyeva T. Kommunikativ dil tədrisi və dörd nitq fəaliyyəti vərdişlərinin mənimsənilməsi // Filologiya məsələləri, 2009, №5.
4. Nəzərov A. Yeni təlim texnologiyaları (Seçmə fənlərin tədrisi üçün metodik vəsait), Bakı: ADPU Nəşriyyatı, 2012, 103 s.
5. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi – İnteraktiv Təlim. Dərslik. Bakı, 2016, 43 s.
6. Penny Ur. Methodology in Language Teaching. Cambridge University Press, 2002, 375 p.

Аннотация

Развитие коммуникативной компетенции курсантов на уроках английского языка Гюльнур Ахмедова

В статье рассказывается о формировании языковой культуры, которое является главной целью обучения иностранных языков. Современная концепция образования ставит целью раз-

витие личности, способной к эффективной реализации себя в сфере будущей профессиональной деятельности. Особое значение в этой связи приобретает проблема формирования и развития коммуникативной компетентности курсантов в процессе изучения английского языка.

Ключевые слова: коммуникация, культура, учитель, изучение, курсанты, речь.

Summary

Development of communicative competence of cadets at the English lessons Gulnur Ahmadova

This article deals with the formation of communication culture which is really an inevitable and main purpose of Foreign Language lessons. The modern concept of education aims to develop a personality capable of effectively realizing itself in the sphere of future professional activity. Particular importance in this issue is the problem of the formation and development of the communicative competence of cadets in the process of English learning.

Keywords: communication, culture, teacher, learning, cadets, speech.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 30.06.2017

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 03.07.2017

Çapa qəbul edilmişdir: 06.07.2017

УДК 327

ВОЕННО-МОРСКИЕ СОБЫТИЯ НА КАСПИИ И АЗЕРБАЙДЖАН В ПРЕДВОЕННЫЕ И В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

д. ист. н., доцент Нурулла Алиев
Военная Академия Вооруженных Сил
Email: nurullaliyev@mail.ru

Аннотация. В статье раскрывается работа по проведению научно-исследовательских работ в акватории Каспийского моря и его побережьях, а также развитие военно-морского дела в Азербайджане в XIX в. Показан процесс установления новых и переоборудование старых маяков на Апшеронском полуострове, раскрывается значение Баку в деле подготовки морских кадров и усиления Каспийской военной флотилии на рубеже XIX–XX вв. На основе анализа широкого круга источников проведено исследование роли бакинской нефти в развитии российского военно-морского флота и его военно-стратегическое значение в годы первой мировой войны.

Ключевые слова: военно-морское строительство, военно-морская база, флотилия, военно-морские корабли, морские станции и маяки, нефтяное топливо и хранилища.

В первой трети XIX века Россией уделялось большое влияние проведению научно-исследовательских работ в акватории Каспийского моря и его побережьях, для чего в течение XIX века снаряжались различного рода экспедиции. Среди них наиболее значимыми и результативными были экспедиции А.Е.Колодкина (1809-1817), Н.Н.Муравьева-Карского (1819–1820), Э.Н.Эйхвальда, Э.Х.Ленца и Н.И.Воскобойникова (1827), Г.С.Каренина (1832, 1836), И.М.Жербцова (1847) и, в особенности, Н.А.Ивашинцева (1856), причем главное внимание во всех этих экспедициях уделялось западному побережью Каспия, в том числе Апшерону и Баку [1, с. 78]. Так, в отчете известного ученого гидрографа и исследователя Каспия капитана 2-го ранга Н.А.Ивашинцева за 1858 г. отмечалось, что “пространство около Апшеронского полуострова составляет важнейшую часть Каспийского моря, по отношению к судоходству, ибо через эту часть моря проходят непременно все коммерческие и военные суда, плавающие между Астраханью, Закавказьем и Персидскими портами. Апшеронский пролив служит для всех этих плавателей неизбежною станциею, где они выжидают попутного ветра, и куда укрываются от крепких N и NW, ибо во всем западном берегу от о.Чечня и до Апшерона нет ни одной спокойной якорной станции” [2, с. 220].

Также, с 1854 года проводится тщательное исследование и съемка берегов Каспийского моря. Снаряженное для этой цели судно “Куба” в 1857 г. потерпело крушение у мыса Шоулан, в результате чего погибли 22 участника этой экспедиции, астрономические приборы и результаты предшествующей двухлетней работы [3, с.33]. Однако, несмотря на это, исследовательские работы на Каспии были продолжены в следующем 1858 году. По плану работ на этот год главными точками были избраны Бирючья Коса и Баку; их следовало связать между собой через двукратную перевозку хронометров. В следующем, 1859 г. Тюб-Караган был связан с Баку таким же образом, как был соединен с Бирючьей Косой [2, с. 204].

В результате всех этих работ в начале 1860 г. был составлен новый Атлас Каспийского моря, состоящий из 22 карт, в том числе Апшеронского полуострова с ближайшими островами, от Апшерона до Ленкорани, юго-западной части Каспия, Апшеронского пролива, Бакинского залива, причем, замеры и съемка последнего производились в Баку с минарета Ханского дворца [4, с. 221].

В Азербайджане, и в особенности в Баку в течение XIX в. продолжалось развиваться морское дело. В “Русском иллюстрированном альманахе” за 1858 г. отмечалось, что “Бакинцы – превосходные моряки. Суда их считаются лучшими на Каспийском море и существуют под особым именем бакинок” [5, с. 141]. Многие жители города имели свои собственные суда, пос-

троенные как в самом Баку, так и в Астрахани. На этих судах перевозились товары в Астрахань, в Иран и по всему западному побережью Каспия [6, с. 16]. Не случайно, что в первом гербе Баку, составленном около 1843 г., в левой половине его нижней части был изображен брошеенный в землю якорь, что означало, что Баку имеет хороший рейд.

Большое внимание уделялось установлению новых и переоборудованию старых маяков на Апшеронском полуострове. Для обеспечения входа судам в ночное время на Бакинский рейд наверху Девичьей башни 13 июня 1858 г. был установлен маячный огонь, дальность видимости которого составляла 15 км. В связи с тем, что в дневное время башня маяка сливалась по своей окраске с фоном окружающих гор, в 1895 г. на верхней части Девичьей башни была нанесена широкая белая полоса. Однако, постепенно огонь маяка стал теряться среди увеличившегося потока городских огней, в связи с чем с 1907 г. Бакинский маяк был упразднен, а вместо него начал светить маяк Наргенский [7, с. 50]. Этот, построенный в 1883 г. на западной плессе острова Нарген маяк, обеспечивал возможности входа судам ночью в Бакинский залив. Построен он был в виде одноэтажного каменного жилого здания с 3-х метровой башенкой на крыше, наверху которой находился фонарь со светооптическим аппаратом 4-го разряда. Наргенский маяк начал светить 11 декабря 1884 г. [7, с. 51]. Для обеспечения судовождения во второй половине XIX в. в этом районе были сооружены три маяка: Апшеронский, Амбуранский и Шоуланский.

В 1859 г. на Апшеронской горе была построена 25-ти метровая каменная башня, с которой, начиная с 23 октября 1860 г. начал светиться маяк, дальность видимости огня которого составляла 38 км. Впоследствии, в 1912 г. освещение этого маячного огня было заменено керосинокалильной установкой [7, с. 51;8]. Этот маяк обеспечивал безопасный вход судам в ночное время в Апшеронский пролив.

В 1874 г. Бакинским обществом “по спасению погибающих на море” при входе в Апшеронский пролив с севера на мысе Шоулан была построена спасательная станция, а в 1907 г. на крыше ее здания было установлено фонарное сооружение с оптическим аппаратом дальностью видимости в 15 км [7, с. 51].

Кроме этих маяков, в 1891 г. французскими специалистами был установлен маяк на острове Санги-Мугань [7, с. 51]. Маяк оборудован и в Ленкорани [8].

На протяжении всего XIX века продолжался процесс усиления Каспийской военной флотилии, устаревшие суда постепенно и достаточно регулярно заменялись новыми. В 30–40 гг. XIX в. в состав флотилии были включены новые суда: бриги – 12-ти пушечный “Баку” и 8-ми пушечный “Ардон”, транспорты – “Эмба”, “Черепаша”, “Урал”, “Терек”, “Кура”, “Кума”, “Дербент”, пароходы – “Астрабад”, “Кама” и другие более мелкие суда [9, с. 4-6, 9-12, 15, 17]. Для оснащения флотилии закупались суда и за границей. Так, в 1845 г., купленные в Англии и Голландии пароходы “Тарки”, “Куба” и “Ленкорань” были по частям доставлены и затем собраны в Астрахани [9, с. 27]. В 1844 г. из Петербурга в Астрахань были переправлены 12 судов для усиления Каспийской военной флотилии [10, с. 25]. В основном же в первой половине XIX в. военные суда на Каспии строились в Астрахани, а иногда и в Баку. “Впрочем, — как отмечалось в “Очерках Каспийского пароходства”, опубликованных в “Морском сборнике” в 1849 г., — это случалось только тогда, когда большое судно переделывалось в малое, потому что, по недостатку в Баку леса, построить судно вновь станет дорого” [11, с. 205]. Каспийские суда в этот период подразделялись на три рода: марсельные, имеющие вооружение бриги (8-12-20 пушек), двухмачтовые крьюсельные (гафельные) и кусовые рыболовные лодки [12, с. 206].

Всего же в течение XIX века были построены четыре 16-ти пушечных корвета, 3 бомбардирских судна, вооруженные каждое 16-ю орудиями, 22 парохода, 18 бригав, имевших на вооружении 8–12 орудий, 13 шхун, из которых 10 имели по 4-6 орудий, четыре 8-ми пушечных люгера, 2 тендера, имевших на вооружении соответственно 6 и 8 орудий, 26 транспортов, некоторые из которых имели на вооружении от 2-х до 10-и орудий и другие более мелкие суда [13, с. 346-348;14, с.648,649].

В начале 60-х годов XIX в. на Каспии появляются и канонерские лодки. Так, в мае-июле 1862 г. из Кронштадта в Астрахань была переведена канонерская лодка “Тюлень” (команда – 30 человек), построенная в Англии [15, с. 41-54]. В 1866 г. в Воткинске были спущены на воду канонерские лодки “Пищаль” и “Секира” водоизмещением 294,5 тонн каждая и имевшие на вооружении соответственно 3 и 5 орудий [13, с. 342].

Орудия для судов флотилии изготавливались на уральских горных заводах [16, с. 20, 21]. В 1862 г. орудиями разных калибров были вооружены 24 судна флотилии. Увеличивается и количество пароходов. В 1861 г. их количество на Каспии достигло 12-ти (из 175 всех видов судов). Это было в три раза больше, чем на Белом море [16, с. 154–157]. Флотский экипаж насчитывал в начале 60-х годов XIX в. около 2,5 тыс. офицеров и матросов [16, с. 215].

До середины XIX в. Каспийская военная флотилия базировалась в Астрахани. Кроме этого, на о. Сара, близ Ленкорани, была оборудована морская станция, которая, по мнению командования флотилией, обеспечивала защиту на открытом побережье южной части Каспийского моря [17, с. 65, 66]. Однако, в середине XIX в. центр тяжести деятельности Каспийской флотилии переносится с юга-запада на юго-восток Каспия. По соглашению с иранским правительством, которого часто беспокоили туркменские племена, морская станция в течение 1842–1843 гг. была переведена из о. Сара в Астрабадский залив, на о. Ашур-Ада. В Ашур-Аде постоянно стояло 2 военных судна, а на самой станции находились 130 чел. и две пушки [17, с. 80].

В середине XIX в. остро стал вопрос о переносе порта из Астрахани в Баку, который с 1859 г. стал губернским городом. Следует отметить, что вопрос о переводе основной базы Каспийской военной флотилии из Астрахани в Баку возник еще в 30-х годах XIX в. Так, в письме начальника Главного Морского штаба контр-адмирала Леннича контр-адмиралу Римскому-Корсакову от 4 октября 1838 г. отмечалось, что по распоряжению императора Николая I он направляется в Астрахань и Баку “с целью разрешения вопроса по переводу Астраханского Адмиралтейства в г. Баку”, а также определения способа “судостроения в Баку и др. прибрежном месте Дагестана или Талышского ханства” [18, д. 16, л. 1; д. 112, л. 1]. В высших военных кругах России осенью 1854 г. существовал план раздела Каспийской военной флотилии на морскую и речную, причем морская должна была базироваться в Баку, а речная — в Астрахани [15, с. 32].

В начале 60-х годов на страницах “Морского сборника” велась достаточно оживленная дискуссия о целесообразности предполагаемого перевода главной базы Каспийской военной флотилии из Астрахани в Баку. Так, после появления в № 69 “Кронштатского вестника” за 1862 г. статьи И.Петрова “Несколько слов об Астраханском порте”, в которой автор высказался за полезность “перенесения управления Каспийской флотилии в Баку и упразднении Астраханского порта”, последовала негативная реакция со стороны некоего автора Н.Б., выступившего в ноябрьском номере “Морского сборника” за 1862 год резко против этого плана [19, с. 22]. Это побудило Н.Петрова выступить на страницах “Морского сборника” с обширной статьей “Кое-что о Каспии”, в которой автор достаточно аргументировано обосновывал необходимость переноса главного порта из Астрахани в Баку.

Среди доводов, приводимых в пользу перенесения главного порта из Астрахани в Баку, автор приводит четыре: во-первых, на Каспийском море появилось значительное число хороших коммерческих судов, способных обеспечивать постоянное сообщение и перевозку грузов между Астраханью и прибрежными районами Каспия; во-вторых, суда военной флотилии значительно увеличивались в количестве и сосредоточили свою деятельность в Баку и Астрабаде; в третьих, устья Волги значительно обмелели и, наконец, в четвертых, деревянное судостроение заменилось к этому времени железным [15, с. 23].

Оценивая в целом значение Каспийской военной флотилии в этот период и, полемизируя со своим оппонентом, автор статьи особо подчеркивал, “что Каспийское море нужно России не для того, чтобы на водах его развивался русский военный флаг, но чтобы мы могли извлекать больше торговых выгод, приобретая произведения Персии из первых рук и сбывая наши мануфактурные товары (до чего впрочем, не можем добраться)” [15, с. 27]. “Каспийская же флотилия, — отмечал он далее, — есть не более, как некоторое вспомогательное средство для

этой торговли, а потому сказать, что хорошее судоходство в Астрахани нужно собственно для флотилии, это то же, что утверждать, будто бы города нужны только для полиции” [15, с. 28]. В статье указывался тот фактор, что Астрахань пять месяцев в году недоступен с моря, “имея в Баку эллинг или плавучий док, можно было бы производить окраску судов и исправление их подводных частей скоро, без особых трат и даже в тот период времени, в который Астрахань бывает ограждена льдом” [15, с. 30]. К тому же перевод порта в Баку позволил бы сократить численность личного состава (1700 чел.) и сэкономить значительные финансовые средства [15, с. 32]. Петров считал, что “Баку, как по географическому положению, политическим и климатическим условиям, так и по хорошему рейду, лучшему в Каспийском море, может быть главным военным портом в Каспии” [15, с. 33-35].

В свою очередь, в своей статье, опубликованной в пятом номере “Морского Сборника” за 1863 г. некий Н.Б. продолжал обвинять И.Петрова в принижении военной флотилии, а также выступать против переноса порта из Астрахани в Баку, связанным с “лишними расходами” [20, с. 184].

17 ноября 1854 г. вице-адмирал Васильев писал генерал-адмиралу Константину о необходимости перенесения военного порта в Баку: “1. В крепости Баку, как центральном пункте всего Каспийского моря, необходимо устроить порт, избрать место для строительства на берегу рейда у самой пристани так, чтобы с сухопутной стороны здания находились под прикрытием крепостного бастиона, разделить это место на три отделения. В первом, расположенном на берегу и отдаленном от прочих каменных стенок, поместить адмиралтейство с двумя эллингами и необходимыми мастерскими и магазинами; во втором устроить лазарет, при нем церковь и квартиру священника и в последнем построить казармы для нижних чинов, канцелярию и отделение для нижних чинов, канцелярию и отделение для метеорологических наблюдений” [21, дд. 5263, л. 5]. Весь этот объем работ планировалось осуществить постепенно, в течение нескольких лет. Далее, в документе содержалось предложение: “при Бакинском порте содержать отряд военных судов для крейсерства по всему протяжению от Астары до Петровского укрепления, в Ленкорани же, как ближайшем городе к Персидской границе, или в Астаре, учредить морскую военную брандвахту” [22, дд. 5264, 5270, л. 5].

Однако, в начале 1858 г. «по высочайшему повелению Его высочества» великого князя Константина работы в Баку по устройству портовых зданий были прекращены, но в марте 1858 г. по настоянию Морского министерства работы по оборудованию Бакинского порта были возобновлены и уже к концу 1861 г. двухэтажное здание механического завода в основном было закончено и уже в июне, следующего, 1862 г. завод производил некоторые поделки по механизмам кораблей [22; 23, с. 28, 30]. Полное же оборудование механического завода было завершено в 1866 г. [24, с. 7, 9].

На рубеже XIX–XX вв. в развитии российского военно-морского флота важнейшую роль сыграла бакинская нефть.

Впервые вопрос об использовании нефти в качестве топлива на судах морского и речного флотов России был поднят в научных кругах еще в 60-х гг. XIX в. В начале 70-х гг. впервые были предприняты практические шаги по переводу на нефтяное топливо военных судов Каспийской флотилии. Однако, лишь с начала 80-х гг. Морское министерство начинает проводить испытания нового оборудования для сжигания нефти на судах военного флота и в 1885 г. нефтяное оборудование было установлено сразу на нескольких кораблях [25, с. 63, 86].

Под воздействием данного фактора Морское министерство России принимает решение, по которому все вновь строящиеся броненосцы должны были быть снабжены нефтяным оборудованием. Кроме того, предполагалось перевести на нефтяное топливо третью часть всех судов береговой обороны страны [25, с. 90-92]. К 1904 г. нефтяное топливо с успехом применялось на многих боевых кораблях Каспийской флотилии [26, №6, стлб. 485].

Между тем, широкомасштабный переход иностранных флотов, в особенности Англии, США и Германии, на нефтяное топливо и давление общественности страны, оказывали значи-

тельное влияние на активизацию действий царского правительства. Так, в начале 1905 г. Совет Съезда Бакинских нефтепромышленников разработал и представил правительству специальный проект перехода военно-морского флота России на нефтяное топливо [27, №18, стлб. 6]. При этом бензин высокого качества поставляли Военно-Морскому Флоту исключительно Бакинские нефтепромышленные фирмы, главным образом, “Т-во б.Нобель”. Так, 19 августа 1905 г. Отдел заготовления Главного Управления снабжения и кораблестроительства Морского министерства заключили контракт с Бакинской фирмой “Т.Вахентейм и К^о” на доставку в Севастопольский порт 25 тыс. пудов бензина на общую сумму 154 тыс. руб [25, с. 101, 102].

В то же время следует отметить, что Бакинские нефтепромышленные фирмы не всегда были способны выполнить требуемые заказы Морского ведомства. Так, в 1908 г. Морское ведомство обратилось к 17 Бакинским нефтепромышленным фирмам с предложением поставить отряду подводных лодок Балтийского флота керосин с удельным весом 0.8103 и с температурой вспышки 33°C. Однако, эти фирмы отказались от выполнения этого заказа, так как эти предприятия не могли производить продукт такого качества. В то же время, “Т-во б.Нобель” предложило Морскому министерству поставить керосин еще более лучшего качества – с удельным весом 0.810 и с температурой вспышки 28°C. В этом же году эта фирма поставила Балтийскому флоту 20 тыс. пудов такого керосина [25, с. 105].

Нефть и нефтепродукты вывозились из Баку в основном морем и по железной дороге, причем к началу XX века 80% вывозилось морем. Уже в 1880–1885 гг. на Каспийском море появляются первые танкера: “Зороастр”, “Норденшельд”, “Будда”, построенные по заказу фирмы “Т-во б.Нобель”. К 1 сентября 1899 г. на Каспии курсировали 345 наливных судов, в том числе 133 паровых и 212 парусных [28, с. 234]. Наличие мощного наливного флота в Бакинском нефтепромышленном районе значительно облегчало экспорт нефтепродуктов на российские мировые рынки.

В первые десятилетия XX века Бакинские нефтепромышленные фирмы продолжали поставлять в больших количествах необходимое военно-морскому флоту России нефтяное топливо. Так, летом 1909 г. после предварительных переговоров, Морское ведомство закупило мазут у Бакинских предпринимателей для кораблей ВМФ и береговых сооружений Бакинского, Кронштадтского, Санкт-Петербургского, Севастопольского и других крупнейших портов империи. Для подводных лодок и катеров были закуплены бензин, керосин и соляровые масла [25, с. 110].

Нефтепродукты особого качества поставляло преимущественно “Т-во б.Нобель”, которое в течение нескольких лет обеспечивало подводный отряд Балтийского флота, состоящий из 12 лодок, керосином “Энглер-5” и бензином высшего качества и осуществляло поставки топлива в порты Балтийского моря. Эта фирма обеспечивала также топливом и Амурскую флотилию. Так, только в 1912 г. она поставила этой флотилии 250 тыс. пудов различных нефтепродуктов самого высокого качества [25, с. 121].

В первые годы XX века Каспийская военная флотилия состояла из двух канонерских лодок, четырех пароходов, двух баркасов, парусной морской баржи и трех плавучих маяков [29, с. 601]. Однако, все эти плавучие средства, в особенности канонерские лодки, к этому времени устарели и требовали замены. Для этой цели на Ново-Адмиралтейском заводе по одному проекту, специально для плавания в Каспийском море в 1910 г. были построены две канонерские лодки – “Карс” и “Ардаган”. Длина этих канонерок была 201 фут, ширина – 28, углубление корпуса по середине – 8, высота надводного борта носом – 16, кормой – 8,5 футов, водоизмещение – 623 т. На вооружении каждой из этих канонерок состояло: два 120-мм орудия, установленные: одно на полубаке на носу, другое – на корме, а также четыре 75-мм орудия и четыре пулемета. Скорость хода была 14 узлов. Команда каждого судна состояла из 99 чел., из них – 5 офицеров. Первыми командирами: “Ардагана” был капитан 2-го ранга В.В.Ковалевский, “Карса” – капитан 2-го ранга П.К.Сыровяткин [30, с. 7, 8, 21].

30 апреля 1911 г. канонерки “Ардаган” и “Карс” вышли из Петербурга и по Волге приплыли своим ходом на Каспий, причем их переход находился под пристальным вниманием военного министра [31, с. 41].

Перед первой мировой войной в Баку было создано “Бакинское Морское Собрание”, устав которого был утвержден 4 июня 1912 г. морским министром адмиралом Григоровичем. Целью этого собрания было “доставить своим членам средства для сближения и поддержать между ними правильные товарищеские отношения, соответствующие духу и требованиям военно-морской службы”, а также “содействовать развитию среди членов военно-морского и общего образования” [32, с. 1].

В годы первой мировой войны 1914–1918 гг. Каспийская военная флотилия не участвовала в активных боевых действиях. В эти годы флотилия решала ответственную задачу по содействию Каспийскому фронту, осуществляя военные и хозяйственные перевозки. Основное внимание царское правительство уделяло усилению Балтийского и Черноморского флотов новыми линейными кораблями, эсминцами, подлодками и др. боевыми кораблями новейших типов, а также укреплению их основных баз [33, с. 22, 322-356].

Хотя, как отмечалось выше, боевые действия на Каспии не велись, однако, имелись попытки проникновения в его акваторию со стороны держав Тройственного Союза. Так, в 1915 г., после объявления Германией подводной войны, существовал план переброски подлодок на Каспийское море. Уездное начальство Ленкорани в секретном донесении за № 11 от 15 августа 1915 г. сообщало в Баку, что сюда доставляются соответствующее оборудование, что, в свою очередь, наводило на подозрение о намерении союзников – немцев и турок, используя подлодки напасть с моря на Баку [34, с. 51].

Большое военно-стратегическое значение в годы Первой мировой войны приобретает Бакинская нефть, в особенности, для российского военно-морского флота. Еще накануне войны, в связи с возросшими требованиями обеспечения флота горючим, Совет Министров принял постановление, согласно которому, начиная с 1914 г., в течение трех лет военный флот должен был получать 12,5 млн. пудов “долевой” нефти в год, т.е. той части нефти, предназначенной Министерству путей сообщения, которая с 1913 г. выделялась по просьбе Морского министерства Министерством торговли и промышленности для боевых кораблей ВМФ России. В случае увеличения потребностей флота в нефтяном топливе Совет Министров предусматривал выделение частным предпринимателям до 300 десятин нефтеносной земли в Сураханах с условием поставок флоту необходимого объема нефтяного топлива. В тоже время следует отметить и тот фактор, что Морское министерство из-за отсутствия хранилищ могло принимать лишь 6 млн. пудов “долевой” нефти, а остальные 6,5 млн. пудов предполагалось передать Министерству путей сообщения [25, с. 123, 124].

С началом Первой мировой войны, когда на воду были спущены новые боевые корабли, работающие на нефтяном топливе, его потребление ВМФ России резко увеличилось. Так, если в 1913 г. Каспийская флотилия получала 250 тыс. пудов мазута, то в 1914 г. эта цифра достигла 430 тыс. пудов. Аналогичная картина наблюдалась и на Балтийском и Черноморском флотах. В 1914 г. почти все поставки бензина, керосина, соляровых масел, моторного топлива и мазута военному флоту России осуществлялись по контрактам с “Т-вом б.Нобель” [25, с. 126]. В октябре 1915 г. Морское министерство закупило у этой фирмы 120,5 тыс. пудов дизельного топлива. В том же году морское ведомство приобрело у Бакинских нефтепромышленников дополнительно 40 тыс. пудов бензина. По данным Морского министерства в 1915 г. для Балтийского флота было закуплено 4,5 млн. пудов мазута, 48 тыс. пудов керосина, 126 тыс. пудов моторного и 16 тыс. пудов авиационного бензина, 110 тыс. пудов соляровых масел, 57 тыс. пудов дизельного топлива и 12,5 тыс. пудов сырой нефти. Черноморский флот в том же году получил одного только мазута 8 млн. пудов [25, с. 127].

В 1916 г. потребление нефтяного топлива ВМФ России еще более возрастает. Флотом было получено 18 млн. пудов мазута и около 0,8 млн. пудов различных нефтепродуктов. Причем весь мазут был получен за счет “долевой” нефти, а остальные виды нефтепродуктов были за-

куплены у Бакинских нефтепромышленников. У них же арендовались нефтехранилища в различных портах России [25, с. 128, 129]. Кроме того, Каспийская и Сибирская флотилии закупили в Баку более одного млн. пудов мазута и других нефтепродуктов. Всего же в течение 1916 г. ВМФ России использовал для боевых судов до 20 млн. пудов нефтяного топлива [25, с. 132].

Между тем, объем поставок нефти и нефтепродуктов для ВМФ продолжал увеличиваться и в 1917 году. Только с мая 1916 по май 1917 гг. ВМФ получил более 20 млн. пудов различного нефтяного топлива. Как и ранее, мазут из “долевого” отчисления поставляли многие Бакинские фирмы, а остальные нефтепродукты – “Т-во б.Нобель” [25, с. 132].

Таким образом, как видно из вышеизложенного, как в предвоенные годы, так и в годы Первой мировой войны Бакинская нефть занимала ведущее место в топливном балансе военно-морского флота России.

После Февральской революции в России, в результате чего была свергнута династия Романовых и образовано Временное правительство, Каспийская военная флотилия, численность личного состава которой составляла 1170 чел., принимала активное участие практически во всех общественно-политических событиях, происходящих в Баку [35, с. 84, 87, 91, 92]. Весной 1917 г. на всех боевых кораблях флотилии образуются выборные судовые комитеты, подчиняющиеся созданному в июне Центрокаспию. В этой организации доминирующую роль в этот период играли меньшевики, и, в особенности, эсеры, что было не случайным явлением. Дело в том, что в 1917 г. русский военно-морской флот был наиболее технически оснащенным видом вооруженных сил. Социальный состав Каспийской военной флотилии был примерно таким же, как во всех других флотах и флотилиях: он включал в себя выходцев из квалифицированных рабочих, полупролетариев, и, в особенности, городской мелкой буржуазии. В национальном отношении состав флотилии был сравнительно однородным, в основном здесь преобладали русские, украинцы и белорусы. Эти факторы и создавали благоприятную почву для шовинистической пропаганды в КВФ, особенно со стороны поддерживающей Временное правительство партии эсеров. В целом, весь период деятельности Центрокаспия (июнь 1917 – сентябрь 1918 г.) характеризуется постоянной политической неустойчивостью, противоречивостью и колебаниями.

После Октябрьского переворота, совершенного большевиками в Петрограде на своем I съезде, открывшемся 3 ноября 1917 г., моряки КВФ поддержали Бакинский Совет, провозгласивший накануне в городе советскую власть [35, с. 93]. Весной 1918 г. Каспийская военная флотилия состояла из канонерских лодок “Карс” и “Ардаган”, посыльных судов “Астрабад”, “Геок-Тепе” и “Красноводск”, а также небольшого количества катеров. Огневая мощь этих кораблей была ослаблена в связи с тем, что еще летом 1916 г. по приказу Ставки Верховного Главнокомандующего с судов флотилии были сняты несколько морских орудий и переданы Черноморскому флоту. К тому же боевые суда, в особенности канонерские лодки, нуждались в серьезном ремонте. В целом же, для ведения успешных боевых операций на Каспии и обеспечения контроля над всем западным побережьем требовались как минимум три-четыре миноносца [35, с. 105].

В дальнейшем предпринимались попытки и усилить Каспийскую военную флотилию путем переброски летом 1918 г. из Балтики на Каспий отряда балтийских военноморов во главе с В.Ф.Полухиным. Однако, его попытка провести реорганизацию КВФ и ее объединение с Астраханской флотилией завершилась провалом из-за сопротивления эсеров и меньшевиков, стоявших во главе Центрокаспия [36, с. 42, 43, 346]. Потеряв влияние на этот орган, местным большевикам трудно было удержать под своим контролем флотилию, ставшую в этот период активом правоэсеро-меньшевикско-дашнакского блока, которому удалось 31 июля 1918 г. свергнуть правительство С.Шаумяна и образовать свой правительственный орган в лице “Диктатуры Центрокаспия”.

Установление Российской империей, при помощи военно-морской силы в лице Каспийской флотилии в первой трети XIX в., своей гегемонии на всем Каспийском бассейне предопределило ее геополитическую победу не только над близлежащими крупными странами региона –

Турцией и Ираном, но и над Англией, над колониальными интересами которой на всем Среднем Востоке нависла реальная угроза.

Выводы

С военно-стратегической точки зрения установление своего контроля над всем западным и, в особенности, над азербайджанским побережьем Каспийского моря, позволило России установить контроль на Кавказе и вести успешные операции в Туркестане. Превратив в середине XIX века Баку в основную базу Каспийской военной флотилии, Россия получила неоспоримое преимущество во всем Каспийском бассейне, сделав уже практически невозможным оспаривание у нее этого региона не только со стороны Ирана, но и Англии и Турции. К тому же, контроль над Бакинским нефтепромышленным районом, дававшим к началу XX века более половины мировой нефти, позволил России в канун первой мировой войны успешно перевести свой Военно-Морской Флот на более эффективное нефтяное топливо.

Литература

1. Мирзоев М.А. Имена на картах Каспия. СПб: Недра, 1992, с.78.
2. Морской сборник (журнал), т. XLVI, 1860, №3, с.220.
3. Квачидзе В.А. Находка затонувшего экспедиционного судна “Куба” // В сб.: Некоторые вопросы исследования истории и естествознания и техники в Азербайджане. Баку: Элм, 1989, с.33.
4. Морской сборник (журнал), т. LVIII, №3, с.221.
5. Великая дружба азербайджанского и русского народов /С древнейших времен до наших дней/. Книга 1. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, с.141.
6. Морской сборник (журнал), т. LXXXII, 1866, №2, с.16.
7. Квачидзе В.А. Маяки Апшеронского полуострова // В сб.: Страницы истории Баку и Апшерона. Баку, 1990, с.50,51.
8. “Gün-ay” qəz, 25 dekabr, 1994.
9. Морской сборник (журнал), т. XIV, 1859, №11, с. 4-6, 9-12, 15, 17, с.27.
10. Военная энциклопедия. СПб., 1911, 1913, с.25.
11. Т. II, 1849, №3, с.205.
12. Морской сборник (журнал), т. II, 1849, №3, с.206.
13. Моисеев С.П. Список кораблей парового и броненосного флота (с 1861 по 1917 гг.). М.: Военмориздат, 1948, с.346-348.
14. Веселаго Ф.Ф. Список русских военных судов с 1668 по 1860. СПб., 1872, с. 648, 649
15. Морской сборник (журнал), т. LXIV, 1863, №1, с.41-54, 32, 23, 27, 28, 30, 32, 33-35.
16. Морской сборник (журнал), т. LXVI, 1863, №5, с.20, 21, с. 154-157, с. 215.
17. Морской сборник (журнал), т. CVIII, 1870, №6, с.65, 66, с. 80.
18. РГА ВМФ ф. 202, оп.1, д. 16, л. 1; д. 112, л. 1.
19. Морской сборник (журнал), т. LXIII, №11, с.22.
20. Морской сборник (журнал), т. LXIV, №5, с.184.
21. РГА ВМФ, ф. 84, дд. 5263, л. 5.
22. РГА ВМФ, ф. 84, дд. 5264, 5270, л. 5.
23. Морской сборник (журнал), т. LXV, 1863, №3, с. 28, 30.
24. Краткая история морского завода. Баку, 1962, с.7, 9.
25. Самедов В.А. Бакинская нефть и военно-морской флот царской России /в соавторстве с Э.М. Мовсумзаде/. Уфа: Реактив, 1996, с. 63, 86, 90-92, 101, 102, 105, 110, 121, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 132.
26. Большая энциклопедия. СПб., 1902. Т. X., 1904, №6, стлб. 485.
27. Нефтяное дело. 1904. №6; 1910. №18 (журнал), стлб. 6.

28. История Азербайджана (с древнейших времен до XX века). Баку, 1994. Т. 1., с.234.
29. Большая энциклопедия. СПб., 1902. Т. X., с.601.
30. Морской сборник (журнал), 1912, т. СССXXII, №9, с.7, 8, 21.
31. Морской сборник (журнал), 1912, т. СССXXII, №10, с.41.
32. Морской сборник (журнал), т. ССCLXX, №6, 1912, с.1.
33. Шацилло К.Ф. Россия перед первой мировой войной. / Вооруженные силы царизма в 1905-1914 гг. / М.: Наука, 1974, с.33-38; 45, с.22, 322-356
34. Qasimov M. (1914–1918) Türk Diplomasisinin Kuzey Azerbaycanı kurtarma operasyonu // Tarih, 2001, №04, s.51.
35. Дарабади П.Г. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку: Элм, 1991, с.84, 87, 91, 92, 93, 105.
36. Военные моряки в борьбе за власть Советов в Азербайджане и Прикаспии. 1918 – 1920 гг. // Сборник документов. Баку: Элм, 1971, с.42, 43, 346.

Xülasə

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və dövründə Azərbaycanada və Xəzər dənizində baş verən hərbi-dəniz hadisələri

Nurulla Əliyev

Məqalədə Xəzər dənizi akvatoriyasında və sahillərində elmi-tədqiqat işlərinin aparılması, habelə Azərbaycanada hərbi-dəniz işinin inkişafı işıqlandırılır. Həmçinin, Abşeron yarımadasında yeni mayakların qurulması və köhnələrin yenidən bərpası, XIX–XX əsrlərdə dəniz kadrlarının hazırlanmasında və Xəzər hərbi donanmasının möhkəmləndirilməsində Bakının rolu araşdırılır. Çoxsaylı mənbələrin təhlili əsasında Rusiya hərbi dəniz donanmasının inkişafında Bakı neftinin rolu və onun Birinci Dünya müharibəsi illərində strateji əhəmiyyəti tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: hərbi-dəniz inşaatı, hərbi-dəniz bazası, filotiliya, hərbi-dəniz gəmiləri, dəniz stansiyaları və mayaklar, neft yanacağı və anbarlar.

Summary

Naval events in the Caspian Sea and Azerbaijan prior to and during the First World War

Nurulla Aliyev

The article reveals the work on carrying out scientific research in the water area of the Caspian Sea and its coasts, as well as the development of naval affairs in Azerbaijan in the XIX century. The process of establishing new and re-equipping old lighthouses on the Absheron peninsula is shown, the significance of Baku in the training of marine personnel and the strengthening of the Caspian military flotilla at the turn of the 19th and 20th centuries is revealed. Based on the analysis of a wide range of sources, a study was made of the role of Baku oil in the development of the Russian navy and its military-strategic importance during the First World War.

Keywords: naval construction, naval base, flotilla, naval ships, marine stations and lighthouses, oil fuel and storage facilities.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 03.07.2017

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 04.07.2017

Çapa qəbul edilmişdir: 13.07.2017

УДК 351.86:355.457>(477)

АНАЛИЗ МЕХАНИЗМОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕАГИРОВАНИЯ В ВОПРОСАХ РЕАЛИЗАЦИИ СОВМЕСТНЫХ ПРОЕКТОВ МЕЖДУНАРОДНОЙ ТЕХНИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ В СФЕРЕ БЕЗОПАСНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ГРАНИЦЫ

Олег Цевелев

Государственная пограничная служба Украины

Аннотация. В статье проанализированы основные направления сотрудничества пограничного ведомства с международными организациями и странами-донорами по вопросам предоставления международной технической помощи, определены основные механизмы государственного реагирования, которые содействовали улучшению работы с международными организациями, исследовано их влияние на различные аспекты оперативно-служебной деятельности Государственной пограничной службы Украины и осуществлен анализ причин и ошибок, возникавших в процессе реализации международных технических программ, что может послужить примером для пограничных ведомств других стран.

Ключевые слова: национальная безопасность, государственная граница, пограничная служба, государственное реагирование, международная организация, международная техническая помощь.

Постановка проблемы

Учитывая анализ причин низкой эффективности системы обеспечения национальной безопасности Украины в сфере безопасности государственной границы, необходимо провести существенное реформирование системы финансового обеспечения мероприятий технического переоснащения пограничного ведомства современными системами охраны границы и инженерного его обустройства. Для того, чтобы качественно выполнить такую работу, необходимо провести детальный анализ государственного реагирования на современные угрозы в сфере безопасности государственной границы, обратив внимание в первую очередь на ее финансовую составляющую и работы с международными партнерами, осуществляющими свою деятельность в сфере безопасности государственной границы.

В современных условиях все большую актуальность приобретает вопрос повышения эффективности механизмов государственного реагирования на угрозы в сфере безопасности государственной границы.

Анализ последних исследований и публикаций

Рассмотрения основных научно-теоретических и прикладных аспектов в сфере безопасности государственной границы Украины посвящены исследования передовых отечественных и зарубежных ученых М.Абдурахманова, В.Богдановича, В.Вагапова, К.Гаджисва, О.Гончаренка, В.Горбулина, Е.Золінгена, Е.Картера, М.Литвина, А.Окара, Г.Перепелици, У.Дж. Перрі, А.Прохожая, І.Розпутенка, Е.Скакунова, Г.Ситника, Дж.Снайдера, В.Шамрач, Р.Яновського, и др.

В то же время, комплексное исследование вопросов, в которых с позиций системного подхода рассматриваются механизмы государственного реагирования за период становления и реформирования пограничного ведомства, вопросы сотрудничества с международными организациями в сфере охраны государственной границы и обеспечения его безопасности в условиях возникновения новых угроз на государственной границе, практически отсутствует, что вызывает необходимость проведения дальнейших научных исследований по этой проблематике.

Формирование целей статьи (постановка задачи)

Целью статьи является анализ и обобщение условий и факторов механизмов государственного реагирования, которые непосредственно влияют на состояние безопасности государст-

венной границы в процессе оперативно-служебной деятельности Государственной пограничной службы Украины, сотрудничества с международными организациями и выполнение взятых на себя обязательств по реализации международных проектов. Определены направления работы по совершенствованию сотрудничества с международными организациями и реализации международной технической помощи в сфере безопасности государственной границы, что может быть хорошим примером для совместной работы с пограничными ведомствами других государств по обеспечению мероприятий интеграционного управления границами.

Изложение основного материала исследования

С введением в действие Закона Украины “О Государственной пограничной службе Украины” в 2003 году и переходом пограничного ведомства от чисто военного формирования в правоохранительный орган специального назначения встал вопрос финансового и материально-технического обеспечения мероприятий реформирования пограничной службы [1].

Прежде всего, это касалось переработки всей нормативной базы, подготовки и перевода органов охраны государственной границы на новые штаты с сокращением пограничных застав, комендатур и созданием новых подразделений охраны границы – отделов пограничной службы. Осуществлялись мероприятия по переходу от пятиступенчатой системы управления до четырехуровневой (создание унифицированных, информационно-аналитических центров управления службою).

Во-вторых, с реформированием пограничных подразделений и сокращением их численности с 367 до 197, принимались меры по перераспределению техники и другого имущества между вновь созданными органами охраны границы, в первую очередь, что выставлялись на восточных, северных и южных рубежах государства.

В то же время с ухудшением экономической ситуации в стране и недофинансированием пограничного ведомства его материально-техническое обеспечение из года в год снижалось. Так, контролирующая система на участках западной границы отработала свой ресурс и использовалась как заградительный забор, приборы ночного видения, радиолокационные станции, автомобильная и боевая техника, инженерные средства в подразделениях границы были приобретены в советское время и находились на вооружении с 70–80 годов прошлого века, в основном считались устаревшими и неработоспособными. Износ рабочего ресурса технических средств охраны границы составлял от 70 до 90%. Резервы, которые оставались на складах были использованы для обеспечения новых органов охраны государственной границы, которые выставлялись на украинско-российском и украинско-белорусском участках границы.

В тот же час, ситуация на государственной границе из года в год становилась более динамичной, налаживались новые каналы переправки нелегальной миграции в страны Европейского Союза; увеличивались потоки контрабанды товаров, оружия, наркотиков через государственную границу; новые участки границы, особенно восточная, северная и южная (приднестровское направление) нуждались в инженерному обустройстве. Для осуществления мер противодействия противоправным действиям преступников на государственной границе, развития пограничной инфраструктуры и приобретение новейших средств охраны государственной границы и техники потребовало выделения из Государственного бюджета огромных средств, которых в государстве в то время и на сегодня не хватает.

Анализ финансирования пограничного ведомства подчеркивает, что львиная доля Государственного бюджета выделялось на денежное обеспечение персонала ведомства и обеспечения оперативно-служебной деятельности в минимальных потребностях. Так, обеспеченность Государственной пограничной службы относительно необходимости модернизации и улучшения охраны границы из года в год составляло в среднем до 50%. Такое положение финансового обеспечения оперативно-служебной деятельности пограничного ведомства соответственно не было направлено на обновление систем охраны государственной границы, приобретение современных технических средств, обновления ее корабельно-катерного и авиационного парка [4].

Руководством Государственной пограничной службы, учитывалось такое состояние финансирования в служебной деятельности и осуществлялась работа по поиску путей в вопросах улучшения технического оснащения службы, при этом сосредоточивая основные усилия на деятельность именно с зарубежными донорами и международными партнерами.

Многими учеными Украина на основе международного опыта утверждается, что процесс формирования и реализации государственной политики Украины в пограничной сфере условно делится на четыре этапа (критерием классификации является принятие и введение соответствующих нормативно-правовых актов с и концепций): 1991–1993 годы; 1994–1999 годы; 2000–2005 годы; 2006 год - по настоящее время.

По их мнению, следует выделять четыре уровня обеспечения пограничной безопасности.

1. Первый уровень – уровень обеспечения сотрудничества с государствами, не имеющих общей границы с Украиной.
2. Второй – обеспечение сотрудничества с государствами, граничащими с Украиной.
3. Третий – уровень проведения внутригосударственных процедур.
4. Четвертый – уровень обеспечения сотрудничества по охране границы, соблюдение режима границы и пограничного режима [5. с.19-21].

В соответствии с этой концепцией пограничная служба активно начала сотрудничество с международными организациями, в основном европейскими та США, которые осуществляли свою деятельность в сфере безопасности государственной границы, а именно FRONTEX, ОБСЕ, МОМ, УВКБ ООН и миссией ЕС оказания помощи в вопросах границы с Республикой Молдова и Украиной (EUBAM), Международным центром развития миграционной политики, Посольством Федеративной Республики Германии в Украине и Правительством Соединенных Штатов Америки [6. с. 102-110].

Деятельность пограничной службы Украины в сфере привлечения международной технической помощи осуществлялась в соответствии с требованиями постановления Кабинета Министров Украины от 15 февраля 2002 года № 153 “Об утверждении Порядка привлечения, использования и мониторинга международной технической помощи” [7]. Руководствуясь положениями Концепции развития Государственной пограничной службы Украины до 2015 года, одобренной Указом Президента Украины от 19 июня 2006 года № 546, и Государственной целевой правоохранительной программы “Обустройство и реконструкция государственной границы” на период до 2015 года, утвержденной постановлением Кабинета Министров Украины от 13 июня 2007 года № 831, привлечение и реализация проектов международной технической помощи были направлены на обеспечение становления пограничной службы как современного пограничного ведомства европейского типа, приближения к лучшим мировым стандартам пограничного менеджмента, углубления сотрудничества с правоохранительными и другими ведомствами иностранных государств, а также международными организациями [4].

В соответствии с выработанными приоритетами деятельности пограничного ведомства основные усилия были сосредоточены на совершенствовании механизма привлечения международной технической помощи, успешном завершении действующих и учреждении новых проектов, привлечении дополнительных ресурсов для выполнения стратегических задач реформирования пограничной службы в правоохранительный орган.

Анализ выполнения Государственной целевой правоохранительной программы “Обустройство и реконструкция государственной границы” на период до 2015 года свидетельствует о недостаточном реализации всех запланированных мероприятий, финансирование со стороны государства проводилось не всегда своевременно (профинансирована лишь на 58%), весомым вкладом в выполнении мероприятий данной программы стала международная техническая помощь, примерно 860 млн. долл., что составило 65,8% от всех выделенных средств на реализацию программы [8].

Деятельность в сфере привлечения и реализации проектов международной технической помощи характеризовалась:

– изменением принципов предоставления международной технической помощи со стороны европейских учреждений, постепенное внедрение механизма софинансирования;

– подготовкой к внедрению крупномасштабных инфраструктурных проектов международной технической помощи в рамках программ трансграничного сотрудничества;

началом проектов по повышению способности подразделений Государственной пограничной службы выполнять обязательства в соответствии с Соглашением между Украиной и Европейским Союзом о реадмиссии, улучшение ведомственной системы содержания лиц, задержанных в административном порядке;

реализацией проектов, которые способствовали реформированию Государственной пограничной службы в правоохранительный орган (введение системы анализа рисков и криминального анализа, совершенствования подготовки персонала в области управления границами и правоохранительных методов работы);

с началом и в последующем участии пограничного ведомства в решении конфликта на востоке Украины, реализация проектов в техническом оснащении пограничных подразделений бронированной техникой, средствами наблюдения, снаряжения для защиты персонала во время выполнения им своих задач по обеспечению пропуску лиц, транспортных средств и грузов через линию разграничения сторон, осуществления контроля за перемещением людей в районе проведения антитеррористической операции.

Донорами проектов международной технической помощи выступали и выступают Правительство Соединенных Штатов Америки, Европейский Союз, Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе, Международная организация по миграции, Международный центр развития миграционной политики, Посольство Федеративной Республики Германии в Украине.

Результатами сотрудничества с донорами стало:

Реализовано четыре проекта международной помощи в сфере предотвращения распространения оружия массового уничтожения в рамках программ “Предотвращение распространения ОМУ”, “Вторая линия защиты”, “Экспортный контроль и безопасность границ”, по результатам которых: получено современные приборы радиационного контроля, технические средства охраны границы, автомобильную технику; повышен потенциал подразделений охраны границы в зоне Чернобыльской атомной электростанции и украинско-российского участка границы; установлено системы “Янтарь” (53 комплекта) и “TSA” (15 ед.) радиационного контроля в 68 пунктах пропуска через государственную границу для автомобильного сообщения; оснащены средствами защиты и портативными приборами радиационного контроля учебные заведения Государственной пограничной службы. Для контроля на других направлениях все органы охраны границы обеспечены мобильными комплексами радиоактивного контроля на базе автомобилей “Рено”, “Фольксваген”, “Форд” – всего 20 ед. [8].

Завершена реализация проекта международной технической помощи по содействию внедрения системы анализа рисков и криминального анализа в органах охраны границы Государственной пограничной службы, по результатам которых соответствующие подразделения получили современное специализированное программное обеспечение, компьютерную технику, учебные пособия.

В рамках проекта по совершенствованию интегрированного подхода к профессиональной подготовке (ИТР): получено компьютерное, учебное, методическое и офисное оборудование для учебных заведений Государственной пограничной службы, региональных управлений и подразделений; проведено более 100 учебных визитов и тренингов персонала по вопросам знания Шенгенского права, подготовки к “Евро – 2012” и к “Евровидению – 2017”.

В сфере усиления миграционного менеджмента по проекту “Расширение возможностей и техническая помощь органам власти Украины для эффективной борьбы с незаконной транзитной миграцией (ERIT)” создано и введено в действие 14 специальных помещений на базе мобильных модулей для содержания лиц, задержанных в административном порядке. Проведен комплекс мероприятий по проектированию одного пункта временного содержания иностранцев-правонарушителей и семь специальных помещений [8].

В целом реализовано 22 проекта международной технической помощи, реципиентами которых выступали все региональные управления, органы охраны государственной границы и учебные заведения Государственной пограничной службы. За десять лет пограничное ведомство Украины получила помощь от ЕС и стран-доноров на общую сумму 1,069 млрд. грн. (2008 - 95 млн. грн., 2009 - 290,1 млн. грн., 2010 - 106,3 млн. грн., 2011 - 104 млн. грн., 2012 - 262,3 млн. грн., 2013 - 262,3 млн. грн., в 2014 - более 500 млн. грн., в 2015 - 945 млн. грн., 2016 - 451 млн. грн.).

Эта помощь включала предоставление технических средств охраны границы и осуществления пограничного контроля, радиационного контроля в пунктах пропуска через программу TACIS, а также макрофинансовую и гуманитарную помощь. К тому же, Украине оказана финансовая помощь в рамках отдельных региональных программ TACIS, сумма более 126 млн. евро. В рамках программы TACIS разработаны отдельные Региональные программы и Программы трансграничного сотрудничества, где сосредоточено внимание на вопросах модернизации пунктов пропуска через государственную границу.

Кроме этого, за счет проектов международной технической помощи более чем 300 представителей пограничной службы приняли участие в 50 зарубежных учебных курсах и визитах, проведено 250 учебных семинаров, в которых приняли участие более 3000 офицеров и военнослужащих по контракту. На организацию вышеупомянутых мероприятий за счет проектов потрачено около 5,996 млн. гривен [8].

Учитывая ситуацию связанную с конфликтом на территории Донецкой и Луганской областей, появлением новых угроз национальной безопасности в сфере безопасности государственной границы, пограничная служба продолжает тесно взаимодействовать с международными организациями и совместно со странами-донорами внедрять проекты международной технической помощи. Так в 2017 году (по состоянию на 1 июня) уже получено материально-технических средств на общую сумму около 614,7 млн. грн., ожидается до конца года реализовать совместных проектов на сумму до 206 млн. грн.

Международная техническая помощь прежде всего идет на обеспечение пограничных подразделений, выполняющих задачи в районе проведения антитеррористической операции, а именно: бронированной автомобильной техникой высокой проходимости, инженерной техникой, средствами визуального и тепловизионного наблюдения, связи, средств индивидуальной защиты и т. п. В условиях военного конфликта на востоке Украины помощь от западных партнеров сохранила не одну жизнь пограничников, выполняющими задачи рядом с подразделениями Вооруженных Сил Украины на линии разграничения сторон.

Так, в 2016 году пограничным ведомством получено 30 переносных тепловизоров, 110 очков баллистических, 31 бронированный внедорожник, 6 микроавтобусов, 6480 изолирующих защитных костюмов. Для медицинского обеспечения и лечения раненых при поддержке Правительства Японии получено рентген аппарат, компьютерный томограф на общую сумму 22,5 млн. грн. Только в первом полугодии 2017 года Государственная пограничная служба получила 407 УКВ радиостанций из них 239 портативных, 135 автомобильных и 33 широкодиапазонных; 162 КХ радиостанций; 1 мобильную систему обеззараживания; 12 модулей для обустройства контрольных пунктов въезда - выезда в районе проведения антитеррористической операции; комплекты химической защиты, компьютерную технику и снаряжение.

Учитывая состояние финансирования и технического оснащения пограничного ведомства, без международной технической помощи было бы трудно представить сегодня состояние охраны государственной границы по всему его периметру.

Во-первых, потому, что приемлемых по техническим параметрам новых технических средств охраны государственной границы украинского производства пока очень мало и стоят они страшно дорого (к примеру, установление системы раннего предупреждения, обнаружения и идентификации целей "AEROS" (производства США), это установка одной вышки с системой наблюдения и фиксации, обошлась донорам в 280 млн. грн.). Таких вышек со средствами наблюдения и фиксации целей планируется установить в качестве помощи от правительства Соединенных Штатов Америки по всему побережью Азовского и Черного морей. Этот проект

рассчитан на период до 2019 года, при самостоятельном решении этого вопроса, пограничному ведомству понадобилось намного больше времени.

Во-вторых, для обслуживания и ремонта технических средств иностранного производства потребуется дополнительная финансовая программа или помощь специальных сервисных центров обслуживания.

В-третьих, с предоставлением современной техники и технических средств иностранного производства необходимо осуществлять обучение персонала на соответствующих курсах или семинарах, что также требует определенного финансирования по программам международных партнеров.

В-четвертых, нуждается в совершенствовании работы органов охраны государственной границы по вопросам взаимодействия с международными экспертами и специалистами с целью своевременного реагирования на изменения в предоставлении международной технической помощи, выработки соответствующих предложений по порядку получения в снабжении определенного оборудования от поставщиков. Отмечается пассивность руководителей органов охраны государственной границы в формировании проектных идей для начала новых международных инициатив, низкая настойчивость в работе с контрольными службами и местными органами власти, и как результат это приводило к срывам планов-графиков работ и уменьшение запланированных объемов оборудования, что ставило под сомнение способность Государственной пограничной службы выполнять взятые на себя обязательства.

Выводы

Учитывая результаты научного исследования оперативно-служебной деятельности Государственной пограничной службы Украины и ее практику работы с международными организациями, следует сделать вывод о том, что действующая нормативно-правовая база Украины нуждается в доработке по вопросам урегулирования работы с международными организациями по порядку получения, распределения, списания и в случае изменения в отдельных средствах или услугах корректировки предоставленной материальной технической помощи. Для достижения цели повышения защиты и охраны государственной границы в условиях сложного финансового и технического обеспечения со стороны государства, требует повышения инициативы со стороны среднего и низового звеньев управления пограничного ведомства по разработке предложений по техническим средствам охраны государственной границы и снаряжении необходимых именно для того или иного участка государственной границы, налаживание тесного взаимодействия с представителями международных организаций по вопросам реализации проектов помощи. В то же время требует пересмотр подходов со стороны соответствующих министерств и ведомств к вопросам финансового обеспечения сферы безопасности государственной границы, потому что практика показала – пренебрежение безопасностью государственной границы, снижение уровня ее защиты ведет к непоправимым последствиям и угрожает территориальной целостности государства.

Работа с международными организациями и пограничными ведомствами других государств ведет к обмену опытом в вопросах обеспечения безопасности государственной границы и взаимодействия с учетом изменения угроз, что возникают в современных условиях.

Литература

1. О Государственной пограничной службе Украины: Закон Украины от 28 мая 2003 № 661-IV // Ведомости Верховной Рады Украины, 2003, с.15.
2. О Концепции развития Государственной пограничной службы Украины на период до 2015 года: Указ Президента Украины от 19 июня 2006 года № 546/2006 // Официальный вестник Украины, 2006, № 25, с.1807 (<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=546%2F2006>).

3. Концепция интегрированного управления границами, одобренная распоряжением Кабинета Министров Украины от 28 октября 2015 № 1149-р // Официальный вестник Украины. - 2015. №132. -С. 2918 (<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2033-2015-%F0>).

4. Стратегический бюллетень. Белая книга - 2010 / Махнюк А.В., Баран Л.М., Косач С.М.; под ред. д.в.н. Литвина М.М. / Администрация Госпогранслужбы Украины, Киев: Арт Эконом, 2010, 224 с.

5. Литвин М.М. Пути реализации правоохранительных функций Государственной пограничной службы Украины / Н. Н. Литвин // Сб. науч. пр. Нац. акад. Гос. приграничный. Службы Украины, Хмельницкий: Изд-во Нац. акад. ГНСУ, 2008, № 43, ч.2., с. 19-21.

6. Литвин М. М. Интегрированное управление границами, Хмельницкий: Издательство НАДПСУ, 2012, 416 с.

7. Об утверждении Порядка привлечения, использования и мониторинга международной технической помощи: постановление Кабинета Министров Украины от 15 февраля 2002 года, № 153.

8. Стратегический бюллетень пограничной безопасности Украины. Белая книга, 2015 / Баран Л.М., Косач С.М., Вихтюк А.В, Морохов А.А., Филь А.Н.; под ред. д.в.н. Назаренко В.А., д.в.н. Серватюк В.Н., к.т.н. Бляшенка А.В. / Администрация Государственной пограничной службы Украины. - Киев: Арт Эконом, 2016, 240 с.

Xülasə

Dövlət sərhədinin təhlükəsizliyi sahəsində beynəlxalq texniki yardım üzrə birgə layihələrin həyata keçirilməsində dövlət reaksiya mexanizmlərinin təhlili **Oleg Tsevelev**

Məqalədə sərhəd orqanlarının beynəlxalq təşkilatlarla və donor ölkələrlə beynəlxalq texniki yardım imkanları məsələləri üzrə əməkdaşlığının əsas istiqamətləri təhlil edilir, beynəlxalq təşkilatlarla işin daha da yaxşılaşdırılmasına kömək edən dövlətin əsas yanaşma mexanizmləri müəyyənləşdirilir. Həmçinin onların Ukrayna Dövlət Sərhəd Xidmətinin operativ-xidməti fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərinə təsiri araşdırılır və beynəlxalq texniki proqramların həyata keçirilməsi prosesində meydana çıxan səbəb və nöqsanlar təhlil olunur. Bu təhlillər digər ölkələrin sərhəd orqanları üçün nümunə ola bilər.

Açar sözlər: milli təhlükəsizlik, dövlət sərhədi, sərhəd xidməti, dövlət reaksiyası, beynəlxalq təşkilat, beynəlxalq texniki yardım.

Summary

Analysis of mechanisms of state response in the implementation of joint projects of international technical assistance in the field of state border security **Oleg Tsevelev**

The article analyzes the main areas of cooperation between the border agency with international organizations and donor countries on the provision of international technical assistance, identifies the main mechanisms of state response those help improve work with international organizations. It also explores their impact on various aspects of the operational and official activities of the State Border Service of Ukraine and reviews the causes and flaws occurred during the implementation of the international technical programs. These analyses can serve as a model for the border agencies of other countries.

Keywords: national security, state border, border service, state response, international organization, international technical assistance.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12.09.2017
Çapa qəbul edilmişdir: 15.09.2017

UOT 351/354

THE NATIONAL SECURITY DEVELOPMENT CONCEPT IN AZERBAIJAN**Colonel Atamali Shahbazov***War College of the Armed Forces*E-mail: atamsh72@yahoo.com

Summary. The article analyses the national security development process in Azerbaijan, and the security challenges that the country has been facing after independence. The way and dynamic of the national security belonging to Azerbaijan has own specific features which makes it unique and can be useful for the countries that involved to separatism, ethnic, political and religious extremism, regional conflicts and terrorism.

Keywords: national security, regional conflicts, economic destabilization, Nagorno-Karabakh conflict.

There is no single universally accepted definition of national security. The variety of definitions provide an overview of many usages of this concept. The TERM remains ambiguous, having originated from simpler definitions, which initially emphasized the freedom from military threat and political coercion to later increase in sophistication and include other forms of non-military security as suited the circumstances of the time.

A typical dictionary definition, in this case from the Macmillan Dictionary (online version), defines the term as “the protection or the safety of a country’s secrets and its citizens” emphasizing the overall security of a nation and a nation state [1].

Walter Lippmann, in 1943, defined it in terms of war saying that, “a nation has security when it does not have to sacrifice its legitimate interests to avoid war, and is able, if challenged, to maintain them by war” [2,p. 5]. A later definition by Harold Lasswell, a political scientist, in 1950, approaches at national security from almost the same aspect, that of external coercion: “The distinctive meaning of national security means freedom from foreign dictation” [2, p.79].

Harold Brown, 1977 to 1981 in the Carter administration, enlarged the definition of national security by including elements such as economic and environmental security: “National security then is the ability to preserve the nation's physical integrity and territory, to maintain its economic relations with the rest of the world on reasonable terms, to preserve its nature, institution, and governance from disruption from outside, and to control its borders” [3, p.5].

In 1990, Harvard University history professor Charles Maier defined national security through the lens of national power: “National security... is best described as a capacity to control those domestic and foreign conditions that the public opinion of a given community believes necessary to enjoy its own self-determination or autonomy, prosperity and wellbeing” [4, p.2].

Indeed, as the nature of the security threats is changing, so does the concept of security as a whole, logically followed by the actors that play the main role in its provision and maintenance. States do still play the most important role, even in modern world, when it comes to matters of security.

Although, there are different approaches to the idea of national security, it is possible to find common and similar opinions.

Summarizing the approaches and arguments on the national security concept, we may infer that the national security is a set of measures for the establishment of long-term conditions for the protection of the political system, territorial integrity, the rights and freedoms of citizens, and implementation of citizens and state obligations.

Modern Azerbaijan has travelled a complicated and at the same time, honourable path over in the 26 years of its independence. Azerbaijan is not an exception and is thus in the position to play a central role in all the security matters and concerns that arise from its existence as a player of international relations.

Zbigniew Brzezinski stated that, Azerbaijan can be described as the vitally important “cork” controlling access to the “bottle” that contains the riches of the Caspian Sea basin and Central Asia. [5, p.124].

Security challenges that will be discussed further in this article have been of crucial importance for Azerbaijan since the state regained its independence and also analyzes the reforms and developments that are being contacted.

The breakup of the Soviet Union in early 1990s resulted in political chaos, economic paralysis and social collapse in Azerbaijan. In the early years of its independence the young Republic faced with the military aggression of Armenia, occupation of more than 20 per cent of the country’s territory and the displacement of more than one million people made internal instability, raised many serious security challenges[6, p.2].

Beginning from the middle of 1990s, the country gradually started to take confident steps towards resolving fateful issues under the leadership of the national leader Heydar Aliyev. First of all, the sustainability of our state independence was ensured and political stability was established inside the country. The Republic of Azerbaijan under the leadership of national leader Heydar Aliyev overcame all the difficulties by replacing the administrative command system inherited from the Soviet period, creating a purposeful policy measures to form a market economy system. Important changes such as the privatization of state-owned property and the formation of new property relations were laid precisely in that period. Having succeeded in identifying and following a consistent approach to strategic development, effective steps were taken to regulate the macroeconomic balance and prevent the hyperinflation that existed at the time, and difficult social issues were resolved with great determination. Azerbaijan government have made great efforts to overcome any confrontation and to remove threats. The cease-fire agreement was signed with Armenia. To eliminate this conflict with the participation of the United States, France and Russia OSCE Minsk Group was established.

The foundation of using of Azerbaijan’s hydrocarbon reserves in favor of the people was laid by signing the “Contract of the Century” in that period. By signing this contract, large-scale economic reforms were launched [6, p.2].

In short time, national leader Heydar Aliyev was able to preserve territorial integrity, protected state from foreign and domestic threats and stable economic development of the country.

The further deepening of the large-scale security and economic reforms conducted after 2000s by President Ilham Aliyev who has been continuing the strategic line of the national leader Heydar Aliyev. President Ilham Aliyev created favorable opportunities for rapid development and that allowed our society to rise to a higher level of socioeconomic development. Important steps were taken to improve the investment environment in the country and state administration was reestablished in compliance with modern criteria. Along with that, the channeling of oil revenues into the non-oil sector, serious achievements were secured in the development of this sphere. The economic growth in Azerbaijan even during the 2009 global economic crisis, proved that the strategic line developed by the national leader Heydar Aliyev is a successful one.

In spite of these facts, number one threat to the national security of Azerbaijan is of course the Nagorno-Karabakh conflict. This international armed conflict between Azerbaijan and Armenia was one of the main threats after the collapse of the Soviet Union. Besides that, being a part of the South Caucasus region, Azerbaijan is surrounded by Russia and Iran that constitute infinite inspiration for security challenges. Therefore, we can only imagine what kind of security framework the country finds itself in when it is located in the region where interests of these regional players collide and overlap.

The cease-fire agreement allowed Azerbaijan to create strong and modern Armed Forces and other state agencies or bodies. Today, it can safely be said that Azerbaijan has the strongest Armed Forces and economy and has become one of the leading countries in the region.

Four days war in April 2016, in the front line showed that Azerbaijan Armed Forces was able to restore the territorial integrity of the country, but President Ilham Aliyev, Supreme Commander-in-Chief of the Armed Forces, has always been stating that, Azerbaijan supports a peaceful settlement of this conflict.

“The National Security Law” adopted in 2004, the concept of national security of the Republic of Azerbaijan was comprehensively disclosed. According to this law, the national security of the Republic of Azerbaijan is the protection of the rights and interests of the state, independence, sovereignty, territorial integrity, constitutional system, the national interests of the country, society and the state from internal and external threats. The law envisages ensuring national security at three levels: human, community and state.

To better understand the situation with regards to developments in the security sector and the rationale behind them first was established the nature of threats that the country faces relying on the structure of the current security framework.

In the “National Security Concept of the Republic of Azerbaijan” adopted in 2007, threats to the national interests of the Republic of Azerbaijan were summarized and expressed as following:

- Attempts against the independence, sovereignty, territorial integrity and constitutional system of the Republic of Azerbaijan;
- Actions undermining performance of state functions of ensuring rule of law, and protecting human rights and fundamental freedoms;
- Separatism, ethnic, political and religious extremism;
- Terrorism and proliferation of weapons of mass destruction;
- Regional conflicts and transnational organized crime;
- Actions against energy infrastructure of the Republic of Azerbaijan;
- External political, military or economic dependence;
- Economic destabilization;
- Inadequate professional human resources;
- Regional militarization;
- Environmental challenges [7, p.2].

This document outlines national interests of Azerbaijan as well as national security threats and main directions of national security policy of the country.

To help the Government strike an appropriate balance between these various interests, the following principles in this document are observed:

- the National Security System just address all significant risks to Azerbaijan and the nation, so that people can live confidently and have opportunities to advance their way of life;
- national security goals could be pursued in an accountable way, which meets the Government’s responsibility to protect Azerbaijan, its people, and its interests, while respecting civil liberties and the rule of law;
- Azerbaijan just strives to maintain independent control of its own security, while acknowledging that it also benefits from norms of international law and state behaviour which are consistent with our values, global and regional stability, and the support and goodwill of our partners and friends;
- decisions could be taken at the lowest appropriate level, with coordination at the highest necessary level, ordinarily those closest to the risk are best able to manage it.

All of these factors have found their way into Azerbaijan’s National Security Concept.

The ultimate goal of this overall strategy is to ensure the prosperity, sustainable development and well-being of the Republic of Azerbaijan and to contribute to maintaining security and stability in the whole region. As it can be seen the fact that territorial integrity of Azerbaijan needs to be restored, separatism, trans-border crimes, energy security and even militarization, are all reflected as perceived threats. Even contemporary threats like environmental challenges play an important role in the interests of national security of Azerbaijan. However, today it is safe to say that Azerbaijan was able to develop effective national security sector that would be able to prevent all these threats and have the capacity for continual development. Azerbaijan is becoming an important and in many cases a decisive state to cooperate with in the Caspian-Caucasus region, and plays an indispensable role in the realization of the regional energy and transportation projects.

Today Azerbaijan is successfully implementing independent and balanced international policy, the security threats almost minimized, the issue with separatism settled down, socioeconomic development and reforms takes its normal course, all these measurements and development made Azerbaijan leading country in the South Caucasus region. Azerbaijan is now transforming into an economically and politically dynamic modern state and consolidating its global and regional position.

Without the presence and consent of Azerbaijan, no projections in the region are possible. It is important to outline that, the general direction of cooperation of Azerbaijan with other international actors in the field of security sector reform shows the strategy that Azerbaijan has taken to neutralize threats through development and effective policies is the right one.

Conclusion

The country that is a part of the post-Soviet space regained its independence and was left with an international armed conflict, political chaos, economic paralysis and social collapse on its territory. Azerbaijan was able to go a long way and made huge efforts with balanced policy to build reliable national security sector, socioeconomic developments and reforms made Azerbaijan leading and dynamic modern state in South Caucasus region. Azerbaijan just like any other independent state is focusing on territorial integrity, economic strengthening and border security. Because these goals are understood as the basis of the country's political security and sovereignty. NagornoKarabakh is a core threat to the national security of the country. Status-quo is powder-keg for the stability of Azerbaijan and might disturb the rapid development of the country. History shows that, damage to the territorial integrity and national unification, the failure of the economy and the failure to protect national interests, and inability to pursue independent internal and external policies leads to the loss of sovereignty of nations. Besides its national domestic interests, Azerbaijan takes into serious consideration of the interests of the global security. Diversification and friendly sustainable relations across the world countries reduces the number of threats to the national security. The effectiveness of national security, the resistance of the state against external threats are determined not only by the levels of development of state economy, but also by levels of internal public-political stability and national unity. The formation and development of a single national idea – azerbaijanism, at the state policy level was of great importance in the field of development of Azerbaijan. From this point of view, Azerbaijan's national security and socioeconomic developments model can be useful for the countries that involved to separatism, ethnic, political and religious extremism, regional conflicts and terrorism.

References

1. Definition of “national security” from the Macmillan Dictionary (online version), Macmillan Publishers Limited. Accessed 22 September 2010.
2. Romm, Joseph J. (1993). Defining national security: the nonmilitary aspects. Pew Project on America's Task in a Changed World (Pew Project Series). Council on Foreign Relations. Retrieved 22 September 2010, 122 p.
3. Brown, Harold 1983 “Thinking about national security: defense and foreign policy in a dangerous world”. As quoted in Watson, Cynthia Ann (2008). U.S. national security: a reference handbook. Contemporary world issues. Retrieved 24 September 2010. ABC-CLIO, 281 p.
4. Maier, Charles S. “Peace and security for the 1990s”. Unpublished paper for the MacArthur Fellowship Program, Social Science Research Council, 12 Jun 1990. p.5
5. Zbigniew Brzezinski, The Grand Chessboard: American primacy and its geostrategic imperatives, New York, 1998, p. 179.
6. Azerbaijan 2020: “Look into the future” Concept of development project, 34 p.
7. National security concept of the Republic of Azerbaijan” Approved by Instruction No. 2198 of the President of the Republic of Azerbaijan on 23 May 2007, 23p.

Xülasə
Azərbaycanda milli təhlükəsizliyin inkişaf konsepsiyası
Atamalı Şahbazov

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında milli təhlükəsizliyin inkişaf proseslərindən, müstəqillik qazandıqdan sonra qarşılaşdığı təhdidlər və milli təhlükəsizliyin inkişafına dair məsələlər işıqlandırılır.

Açar sözlər: milli təhlükəsizlik, regional münafişə, iqtisadi qeyri-sabitlik, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi.

Аннотация
Концепция развития национальной безопасности в Азербайджане
Атамалы Шахбазов

В статье рассматриваются процесс развитие национальной безопасности в Азербайджане, а также угрозы которые страна столкнулась после независимости и пути развитие её национальной безопасности.

Ключевые слова: национальной безопасность, региональный конфликты, экономический нестабильность, Нагорный Карабахский конфликт.

Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 26.09.2017

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 28.09.2017

Çapa qəbul edilmişdir: 30.09.2017

ELMI MƏQALƏLƏRİN TƏRTİB EDİLMƏSİNƏ DAİR TƏLƏBLƏR

Təqdim edilən məqalələr jurnalın elmi istiqamətinə (hərbi-nəzəri elmlər, hərbi xüsusi elmlər, hərbi təbabət, milli təhlükəsizlik) uyğun, aktual elmi problemlərə aid tədqiqatların ilk dəfə dərc olunması üçün nəzərdə tutulmuş materiallara malik olmalıdır. Məqalələr üç dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis) təqdim edilə bilər.

Məqalə MS WORD mətn redaktorunda 12-lik Times New Roman şrifti ilə yığılmalı, sətirlərarası məsafə 1 olmalıdır. Məqalənin birinci səhifəsinin yuxarı sol tərəfində UOT (UDK) indekslər göstərilməlidir. Mətnin əvvəlində məqalənin adı, müəllif(lər) haqqında məlumat (onların adı tam şəkildə, elmi dərəcəsi, elmi adı və hərbi xidmətdə olanlar üçün hərbi rütbəsi), müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisə(lər)in ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı və telefon nömrələri qara rəngli qalın şriftlə verilməlidir. Bu məlumatlardan sonra üç dildə (Azərbaycan, rus, ingilis) 5–6 sözdən ibarət açar sözlər, daha sonra isə məqalənin yazıldığı dildə qısa xülasə (100 sözdən çox olmamaqla) göstərilməlidir. Xülasədə tədqiqat işinin mahiyyəti, müəllif(lər)in aldıqları elmi nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır.

Məqalənin mətni 6-10 səhifə (A4 formatında) həcmində olmalı, səhifələrdə isə bütün tərəflərdən 20 mm boş məsafə saxlanmalıdır. Səhifələrin nömrəsi səhifənin aşağı hissəsinin sağ tərəfində qoyulmalıdır. Cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, şəkillər və fotolar mətnin daxilində yerləşdirilməklə məqaləyə daxil edilə bilər.

Elmi məqalədə mövzu üzrə qısa təhlil verilməli, onun aktuallığı əsaslandırılmalı, həll olunmalı məsələlər açıqlanmalı və onların həlli yolları göstərilməli, əldə edilən nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

Elmi mənbələrə edilən istinadlar mətnə kvadrat mötərizədə verilməlidir (məsələn, [1] və ya [1, s.119]). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı istinad olunan ədəbiyyatların mətndəki ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tətbiqi qaydaları” barədə qüvvədə olan Təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2–10.4.6 bəndlərinin tələbləri əsas götürülməlidir.

“İstifadə edilmiş ədəbiyyat”dan sonra məqalənin adı, müəlliflər haqqında məlumat və xülasə (məqalənin yazıldığı dildən əlavə, yuxarıda qeyd edilmiş daha iki dildə) verilməlidir.

Müəllif(lər) məqaləni çapa tövsiyə edən kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarışı, məqalənin A4 formatında çap olunmuş nüsxəsini, məqalənin elektron variantı yazılmış CD və ya DVD diski, eləcə də məqalə müəllif(lər)in ilə əlaqə saxlamaq üçün telefon nömrələrini təqdim etməlidir.

Redaksiyaya daxil olmuş məqalələr anonim rəyçilərin rəyindən (2 müsbət rəydən) sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə olunacaq. Təqdim olunan məqalənin dərc olunmasından imtina edildiyi halda jurnalın redaksiyası yazılı şəkildə müəllifə imtina cavabı göndərəcəkdir.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

Представленные для публикации в журнале статьи должны соответствовать научным направлениям (военно-теоретические науки, военно-специальные науки, военная медицина, национальная безопасность) журнала и содержать материалы отражающие результаты исследований научно-актуальных проблем, предназначенные для первичной публикации. Статьи могут быть представлены на одном из следующих языков - азербайджанском, русском или английском.

Статья должна быть подготовлена в редакторе MS WORD, шрифт Times New Roman – 12. Междустрочный интервал – одинарный. На левой верхней части первой страницы должны быть указаны индексы УДК (UOT). В начале статьи должны быть указаны в полужирным черным шрифтом название статьи, сведения об авторе(ах) (полное имя, учёная степень, учёное звание) и воинское звание для военнослужащих, место работы с указанием адреса(ов), адрес электронный почты и номер телефона. Далее должны быть приведены ключевые слова на азербайджанском, русском и английском языках (состоящих из 5-6 слов), а затем краткая аннотация (не более 100 слов) на языке набранной статьи. В аннотации должны кратко отражаться сущность исследования, полученные научные результаты автора(ов), научная новизна работы, ее прикладное значение, и т.д.

Статья должна быть в объеме 6-10 страниц (в формате А4 машинописного текста). Поля страницы со всех сторон 20 мм. В статье могут быть размещены таблицы, графики, диаграммы, рисунки и фотографии.

В статье приводиться краткий анализ по содержанию работы, а также обосновывается актуальность темы, раскрываются решаемые задачи и указываются способы ее решения. Кроме этого, должны быть изложены полученные результаты, новизна работы, ее прикладное значение и т.д.

Ссылки на научные источники должны указываться в квадратных скобках (например, [1] или [1, с.119]). Указанный список литературы в конце статьи должен нумероваться в порядке последовательности цитируемой литературы в тексте. В списке литературы предпочтение должно отдаваться научным статьям, монографиям и другим надёжным источникам последних 10 лет.

Библиографическое описание цитируемого источника должно соответствовать требованиям раздела 10.2-10.4.6 “Использованная литература” положения “О правиле оформления диссертаций” Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

После раздела “Использованная литература”, кроме языка, на котором написана статья, пишется название статьи, сведения об авторе(ах) и аннотация еще на двух других языках, указанных выше.

Автор(ы) вместе со статьей должен(ы) предоставить выписку из протокола заседания кафедры или учреждения рекомендовавшего ее для публикации, один экземпляр напечатанной статьи, его электронный вариант, написанный на диске CD или же DVD, а также контактные телефонные номера.

Поступившие в редакцию статьи после рецензирования (2 положительных заключения) по представлению редактора по специальности или одного из членов редакции будут рекомендованы в печать. При отказе печатать статью редакция журнала в письменной форме уведомит об этом автора(ов).

RULES TO COMPILE SCIENTIFIC ARTICLES

Articles, submitted to be published in this magazine must be appropriate to the norms and standards of researches being covered by this magazine (military theoretical sciences, military special sciences, military medicine, national security) The articles can be submitted in three (azerbaijan, russian and english) languages.

An article should be typed in MS WORD text editing Times New Roman – with 12 shrift, 1 inter-line space. UDC (UOT) kind of indexes are to be put on the left of the top of the first page. The topic of the article, information about the author, (full name, scientific degree, scientific duty, military rank for servicemen), the names of the ventures where the authors work for, the address of the very ventues, authors' e-mail account and phone numbers must be given in bald black colour. After this information, key words in three languages (azerbaijan, russian, english) consisting of 5-6 words, then summary (no more than 100 words) in the language in which the aritcle is produced are to be written. The essence of the study, scientific results got by author(s), scientific significance, practicality are to be briefly written in the summary.

The text of the article is to be 6-10 pages (A4 format) and the dimension of the pages must be from all sides 20 mm. Numbering of the pages would be on the right side of the bottom of either page. Schemes, graphics, diagrams, pictures and photoes may be included by inserting them in articles.

Brief analysis is to be given, the topicality of the subject is to be proved, the issues which are going to be solved must be clarified and the ways of the solution, the results, economic efficiency and etc. are to be clearly shown in a scientific article.

The references linked to the scientific sources, must be noted in bracket at the end of the sentence which is extracted from a source. (for example, [1] or [1, p.119]). The list of the reference at the end of an article is to be in sequence of the references within the article. The sources of latest 10 years should better be preferred in the reference list.

While giving the bibliografic description of the references, the requirements 10.2-10.4.6 "References" which is in force of "Rules for application of Dissertations" instruction of Supreme Attestation Comission of the Azerbaijan Republic attached to the President must be referred.

The summary of the article is to be designed in two more languages besides the language, the article is written. The summaries in various languages must appropriate to the content of the article. Scientific results, topicality fot the subject, essence for applicability are to be reflected in the summary. The summaries must be seriously scientificaly and grammatcally edited. In either summary, the full name of the article and the author must be put on.

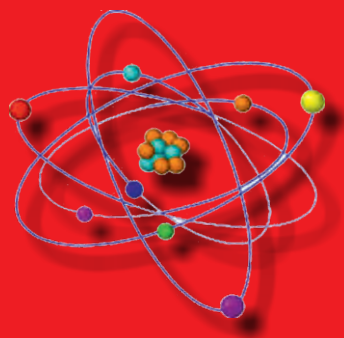
Contact number is to be noted at the end of the article to keep in touch with the author. While the author submits the article, an excerpt from a protocol of the organization or department where he or she works, a printed copy of the article, herewith a burnt digital copy on CD or DVD are to be handed over as well.

Only twice reviewed papers will has adopted to publish in journal after considering by editor. When paper is rejected then author will be informed about it.

Çapa imzalanıb 27.10.2017. Formatı 60x84 ¹/₈. Fiziki ç.v.9,5. Sifariş 15.

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasında çap olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

№ 3(3)

